

№ 209

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

ПАНАС МИРНИЙ

ЛИХО ДАВНЄ Й СЬОГОЧАСНЕ

ПОВІСТЬ

ma i
PG3949
M84
L92
1900z

ляйпциг
КРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

головні склади:

BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

Досі появилася оці книжки:

- 1—6а. Лепкий Б., Начерк історії української літератури (до нападів Татар). I., нове ілюстроване видання.
7. Левицький-Нечуй Ів., Запорожці.
8. Лявонтен Ж., Байки (в 4 образках).
9—11. Карпенко-Карий, Суєта, нове видання.
12—14б. Крушельницький Антін, Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників. Д).
15—16. Руданський С., Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. М. Вовчок, Девять братів і десята сестричка Галля.
18—20. Ахеліс Тома, др., Начерк соціології.
21. Мамін-Сибіряк Д. Н., Чутлива совість.
22—23. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть I.
24—25. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть II.
26—27. Кміт Юрій, В зацінку й на сонці оповідання.
28—29а. Збірник народніх пісень і дум.
30—33а. Чайківський І., Всесвітня історія I, стар. віки (зі ілюстр.).
34. Кіплінг Р., От собі казочки (з двома ілюстр.).
35—36. Кіплінг Р., От собі сторійки (з трьома ілюстр.).
37. Бернзон Б., Новоженці, комедія в двох діях.
38—39. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть III.
40. Езоп, Байки.
41—43б. Барвінський В., Скошений цвіт, повість.
44—47. Раковський Ів. др., Психологія, I.
48. Андреев Л., Три оповідання.
49—50. Карпенко-Карий, Хазяїн, комедія.
51. М. Вовчок, Сестра Козачка Чумака (оповідання).
52. Бернзон Б., Пийді сили, драма.
53—56. Чайківський І., Всесвітня історія II, серед. віки.
57—59. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть IV (кінєць).
60. М. Вовчок, Від сестри до сестри (оповідання).
61—62. Ібсен Г., Будівничий-Сольнес, драма.
63—64. Гоголь М., Тарас Вульба, повість (з ілюстр.).
65. Руданський С., Цар-соловей, поема-казка.
66. Молієр Ж. Б., Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. Котляревський Ів., Наталка Полтавка, укр. опера.
68—72. Чайківський І., Всесвітня історія III, нововічна.
73—74. Ніколишин Д., Розалде, драма.
75. М. Вовчок, Кармелюк, Невільничка (оповідання).
76—77. Геновеа, опов. (з образк.).
78. Куліш П., Орися, Дівоче серце, Січові гості.
79. Кобилянська Ольга, Некультурна, новела.
80. Кобилянська Ольга, Valse mélancolique.
81—84. Франс Ан., На білих скалах, повість.
85—86. Толстой Л., Живий труп, драма.
87—91. Барвінський О., Спомини з мого життя, I.
92. Яричевський С., Княгиня Любов, драма.
93. М. Вовчок, Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.
94—98. Лепкий Б., Начерк іст. україн. літер., книжка II.
99. М. Вовчок, Інститутка.
100—103. Антонович В., Коротка історія Козаччини.
104. Аверченко, Гуморески.
105. Барвінок Г., Русалка.
106—107. Лепкий Б., М. Шашкевич (Літ. хар. укр. писъм. II).
108—110б. Куліш П., Чорна Рада, повість.
111. Толстой Л., Полонений на Кавказі, правд. подія.
112—113. Бернзон, Ан., Вступ до метафізики.
114. Франс Анатоль, Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.

ПАНАС МИРНИЙ

ЛИХО ДАВНЄ Й СЬОГОЧАСНЕ

ПОВІСТЬ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Товариство „Просвіта“
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Printed in Germany

PG 3949

M84 192

19002

Лихо давнє й сьогочаснє.

Добре тому Башкиреви, на весь повіт добре! Земель в його не міряно, слуг у його не злічено. Через увесь повіт розіслали ся його лани широкополі, виграючи на сонці, за-нашними степами, хвилюючи колосистим житом, пшеницею. Буйні ліси поперетинали його мастки і вадовш і вширш і впоперек; широкоплесі стави та озера порозлягали ся в затишних балках, по низах, мов задля того, щоб ясне сонце й синє небо по всяк час любували ся, та видивляли ся у їх чистих, прозорих водах, щоб водяна прохолода одволожувала сухе запашне повітря й надувала цілющою росю і без того родючу силу землі. А як гарно та весело по мастках пана Башкиря! Співучі пташки ціле літо не вгавають у його садках-лісах; табуни коний, череди скоту, отари овець оголошують своїм гуком вільне повітря степів. Куди не глянь, куди не подиви ся — всюди благодать божа, статок і достаток.

Тільки по його селах чогось сумно та нудно. Невеличкі людські оселі пороскидали ся то сям, то там, мов ховали ся одна від одної,

як від лихого дозорця... І люди, що жили по тих оселях, — понурі та похмурі, німі та мовчазливі, — тиняють ся як тіни, по горах та байраках, виходять на шпрокополі лани, на темно-зелені долини не сьвітом білим любити ся, не пісень веселих співати, а віддавати буйному вітробі своє важке зітханє, свої сльозь кроваві, щоб він, легкокрилий, відніс їх до Господа Бога.

— Господи, де наша смерть забарила ся? Або її пішли, або волю дай! — від краю і до краю по Башкирєвих маєтках ходило і голосило людське зітханє.

Щож то за знак? Не вже-ж людям не добре жило ся серед такої роскоші та привілля? Чи то їх та давня дурисьвітка воля збивала з пантелику й не пускала ясно глянути очима навкруги?

Послухаймо, що кажуть сусідні панки та полупанки в очи Башкирєви.

— Добре вам, Олексію Івановичу — й царєви краще не треба! Землі у вас не міряно, людей у вас не злічено... Та ще до того й люди такі покірні та слухняні, — нище трави, тихше води!...

— Не кажіть мені такого про людей! — кричав Олексій Іванович. — Не кажіть нічого! То не люди добрі, то гадюки капосні! Одного я в Господа Бога молив, одной ласки просив, дати на усіх одну спину, щоб як одного вчистив, то всім зразу дошкулив! А то руки свої пооббывав бючись, голос стратив лаючись, а все одно: мов у стіну горохом!... І не диво: бо я один, а їх більше тисячі... Тисяча голов на те, щоб тобі шкоди та втрати наробити!... Господи, чом Ти не дав їм одной спини!?

— Та як ваша рука, поздоров Боже, Олексію Івановичу, то й з тисячою справить ся! — казали панки.

— Ні, пристав... Почав приставати... Колись правив ся, та ще як правив ся! Тут канчуком було лягну — до самого краю мій ляск досягав! А тепер — не те. Колись сам ходив біля того, сам справляв сю роботу, а тепер у кожному селі свій станок завів... А все не помога! Не вибеш із їх бісових лобів тієї волі та мандрів. Ніяк не вибеш!

Не любив Олексій Іванович не тільки волі, а й думки про волю, — страх не любив. Звісно не задля себе: сам він був найвольнолюбивіший чолвік на увесь повіт, не знав ні в чому ніяких припон і перегород... А не любив, щоб врепаки дбали про волю, або гонobili яку небудь думку про неї.

На віщо їм та воля здала ся? Щоб порізалась? — казав він. — Їй Богу поріжуть ся! Син батька заріже, а не то що чужий чужого... Та якої їм ще треба волі? Чи вони в мене голодні-холодні, чи не ситі й одіті? Чи їм ніде серед степів прогуляти ся? А от — пити та ледарювати — то дзуськи! Сам не пю, та їх бю, а все не гуляю і їм не попушу гуляти. Гульня — даремні думки плодить; — даремні думки — до мандрів доводять а в мандрах — пропащий чоловік! От, примірно, в царя військо. Щоб воно було, колиб усяк кудь хотів, туди й пішов? Ростекли ся-б, як руді миши! І царевн горе і військови — друге. Царя кожний би нехрест-бусурмен у полон узяв, а таке військо поодинцю перебили. А от, коли всі держать ся купи, — щоб там не держало їх: Чи страх бо-

жий, чи канчук гострий, — о-о, то зовсім ниньша річ!...

Так частенько вичитував Олексій Іванович своїм крєпакам, додаючи до того ще більше снаги черкеським арапником, що вивіз із Кавказу, де за молодих літ служив у війську. І такі речі Олексія Івановича вислухали крєпаки з великою покірливістю. Що більш корило крєпаків — чи речі, чи арапник Олексія Івановича? Певне що одно другому допомогало. Бо самі крєпаки хвалили ся, що їх пан — могутний пан: і духу великого, тай сили не малої. Раз канчуком вчеше — до печінки дійме, а чи голосом крикне — душа з ляку аж у ноги вступить, під п'яти ховаєть ся.

І справді Олексій Іванович був чоловік не аби який: височенного росту, плечистий, рукастий, цибатий, з круглим, неначе кишинський кавун, обличчям і гостроверхою головою: рот широкий, — трохи не до вух, ніс приплескуватий, а на кінці одутлий та круглий, мов волоска ріпа; вуси, руді та довгі, у низ загнули ся, очи — бульками, з червоними жилочками на білих баньках. Страшно було глянути в ті очи під добрий час — а під лихий, — як червоні жилочки наллють ся кровю і аж випнуть ся, а в з'їницях зажевріють хижі іскорки, — дикий звір — і той злякав би ся, того страшного погляду і затремтів би від ляку, а тож чоловік та ще й підданий пана Башкиря! Не дарма всі бояли ся зустрівати ся з ним і в роствіч тікали, як зобачать було хоч здалеку.

Страшний був чоловік Олексій Іванович, та ще до того й могучий. Він безперемінно був маршалом, а маршал тоді був не те, що тепер „предводитель“. У його руках на увесь повіт

були суд і розправа. Судня та справник, мов ті слуги по цілих годинах дожидали за порогом, коли буде ласка вельможному панови їх до себе в хату покликати. Та ще дожидаючи, Господа Бога молять, щоб Він милосерний, послав того дня Олексію Івановичу, устаючи з постелі, правою ногою на долівку ступити, бо як лівою — то буде така пара, що і в горячій лазні, шмагаючи з усієї сили вінником, не наженеш такої. Зугарний був Олексій Іванович усім страху завдати. Та як його і не бояться? Багатир він на увесь повіт; губернатор під проїзд знає тільки його одного домівку — прямісенько до його завертає; сам він, буваючи в губернії, до губернатора, мов до свого родича, заходить; не раз і цілували ся з губернатором. А кому не звісно, що губернатор аби з ким не поцілуєть ся! Сказано — могучий!... Люде кажуть: з дужим не бий ся, а з могутим не тягай ся, — і не даром кажуть. Ніхто не зважить ся на криво слова сказати Олексію Івановичу, а не то щоб не послухати ся його наказу, або піти проти його. І от би, здаєть ся, жити Олексію Івановичу, жити та Бога хвалити! А проте і він часто та густо нарікав на свою долю. Ні честь, ні слава, ні заможність, — ніщо не захищало його від тієї напасниці-туги, що не розбираючи гризе людське серце і в багатого і в убогого!

Чого-ж сумує Олексій Іванович? Чого його серце туга окриває? — Того, що як здума Олексій Іванович, що от він тепер і в славі і в повазі і добра у нього — на девяти-б стало, — а кому він ту славу передасть? Кому добро, віками нажите, перейде? Хто буде роскошу-

вати у тому добрі, засилаючи Богови **молитви** за його душу?... То так його завина й **ухопить**.

Як його справді й не сумувати? **Вже** двадцять літ минає, як він жонатий, **десятеро** діток мав та ні одним не дав йому **Господь** очей нарадуваги. Отсе. вродить ся дитина, **на-**беруть мамок, нянок; сам **Олексій Іванович** пильнує, щоб бува часом чого не заподіяли **ди-**тині, а дивись — поживе з пів року, **похиріє-по-**хиріє, тай віддасть Богови душу. За **першими** ще не велика була скорбота, **надія** серце **гріла** : молоді ще самі, **приведе** ще **Господь** **нараду-**ватися; а як **умерло** **пяте**, та **шесте**, **упав ся** **жаль** в **Олексія Івановича** **серце**, **обняла** **голову** **чорна** **думка**... Чого він тільки не робив, як **не** **розкидав** **своїм** **розумом**, — **вже** **баринню** і **по** **лїкарях** **возив**, **по** **заграницях** **провадив**, **сама** **вона** **скільки** **раз** і **на** **прошу** **молити** **ся** **їздила** — **ніщо** **не** **помагало**!

— Ви-б, **Олексію Івановичу**, **стрічних** **ку-**мів **узяли**, — **радіять** **йому** **добрі** **приятелі**.

— **Яких** **то** **стрічних** **кумів**? — **спитав** **ся** **він**.

— **Таких** : як **знайдець** **ся** **дитина**, **то** **вийти** **з** **двору** **й** **першого** **стрічного** **в** **куми** **запрохати**.

Першого **стрічного**? **А** **як** **то** **крепак** **буде**? — **скрикнув** **Олексій Іванович**.

— **На** **те** **вже** **божа** **воля** : **чи** **крепак**, **то** **й** **крепак** — **треба** **й** **крепака** **прохати**, — **ка-** **жуть** **йому**.

Олексій Іванович **нічого** **на** **те** **не** **відказав**, **тільки** **голову** **схилив** **та** **замислив** **ся**... **Що** **він** **думав** **тоді**? **Чи** **не** **мирив**, **бува**, **свій** **панський** **гонор** **із** **господнею** **волею**? **Бо** **бариня** **у** **ті** **часи** **як** **раз** **вагітна** **ходила**, **а** **жили** **воїни** **в** **селі**

Одраді, де близько й полупанка не було — саме крпацтво...

І от одного лїтнього ранку, саме в жнива, ще тільки що почало на сьвіт благословитись, як збудив Олексія Івановича нестямний крик... То був крик і великої радості, і не малого горя за для його батьківського серця: йому доведено, що бариня подарувала його сином. Звісно, що він зразу схопив ся, та ще, як за-примітив його „камандинер“, і на лїву ногу.

— Буде-ж тепер грому! — додав він, передаючи звістку про те дворовим, а дворові — задворовим. І пішла та звістка по всьому селу від хати до хати, попіднимала людей на ноги й мерщій гнала їх у поле, щоб бува, яка лиха година не привела піймати ся панови на очі.

Минула тільки та чутка одну Проценкову хату. Стояла та хата недалеко від панського двору — так через яр на горбику, якраз вікнами на панське дворище й димарем схилила ся на його — мов разом дивляла ся й слухала... Та видно на той час осліпла й оглухла, що не добачила й не дочула тієї доброї звістки.

Та як їй було не осліпнути й не оглухнути, коли в їй завело ся своє лихо. У Хведора Проценка занедужала жінка Хивря. Ще вчора була вона любісенька-милісенька. Він, вона, їх шіснацятилїтна дочка Марина збирали ся на ранок жати панську пшеницю й лаштували ся до того цілий день. Хведір обдивляв ся серпи, чи не пощербилі ся, не потупилі ся; Хивря турбувала ся ўжею: пекла хлїб, варила страву; а Марина збираючи в огороді огірки та стіха виспівуючи, думала про те, з ким їй доведеть ся рядом у полі жати, й молила Бога, щоб

він надуумив рядчика поставити біля неї кучерявого Василя Прудоусенка — бравого та жвавого двадцятилітнього парубка, що як стрінить ся з нею де-небудь, то знай пуска їй бісики очима.

Так було в день. До вечора збирали ся, складали ся. Сіло сонце, почали вечеряти; по-вечерявши полягали спати, щоб на завтра як найраніш устати. І поснули швидко, та не на довго. Ще й перші півні не проспівали, як Хивря недужим голосом подала чоловікови й дочці звістку, що з нею щось трапило ся. Під серцем як вогнем пекло, під груди підпирало, то випрямляло прямцем, то зводило до купи. Хивря не стогнала — кричала. Коло неї Хведір із Мариною клопотали ся, щоб їй дати чим допомогти... Давали непочатої води й умивали і збризували — не помагало. Марині кинув ся в вічі хрест, що батько нападив на сволиці, як із Страсти вернули ся. Устругали того хреста, дали випити. Не змогла випити Хивря — викинула... Криком кричить, духу пускаєть ся!...

— Тату, ви-б за Лазорчихою збігали... може вона одшепче, одчитає, — плаче Марина.

Лазорчиха живе аж на другому краю села. А вже північ, доки додибаєш туди та відтіть — сьвіт буде. Хведір все таки побіг. Уже зоря займалась, почав край неба червоніти, як Хведір вернув ся до дому один: Лазорчиху взяли в друге село бабувати.

Перед сьвітом Хивря затихла, голосу не одведе, тільки мутними очима поводить, наче хоче чого попросити, та не зможе.

— Може тобі пити хочеть ся? — питає Хведір, підносячи Хиврі кухоль із холодною водою.

Хивря глянула й одвернулась, а Марина, припавши до неї головою, заголосила... Почало сонце сходити. З-за гори, з-за лісу показало ся його блискуче кільце, й пучок золотого проміння, падаючи довгою виткою на землю, розсіяв ся на горі по травичі сизо-золотим пісочком. Досяг той промінь і до Проценкової хати, прикрив ся через помутнілу шибку й застрибав на клунках, що лежали на полу в кутку, золотими зайчиками. Він, здасть ся, нагадував, що пора за ті клунки брати ся, в поле поспішати. Хведір перший те помітив і наче з нечева кинув ся.

— Ану, годі тобі! Час у поле — опізнимо ся! — промовив він до дочки, беручись за клунок.

Дочка глянула на матір, потім на батька і знову перевела очі на матір, немов питала ся: на когож її кинемо, як її саму zostavimo?

— Що ж я вдію? — сердито крикнув Хведір. — Не понесу-ж її на руках за собою! Збираймо ся, ходімо, бо лановий як запримітить, що нас не має, — буде халепа!

Марина підвела ся, набрала кухоль свіжої води, поставила в головах біля матери, подивилась на неї, узяла свій клунок на плечі й повагом потягла ся за батьком.

Шлях на поле йшов ярмом, по-над панським садком. Хведір з Мариною, похнюпившись, плентались мовчки; Хведір попереду, Марина за ним. Сонце, піднявшись височенько, стиха гріло; пташки співали в панському садку, коники скурчали в траві; а вони, не

примічаючи того нічого, йшли, одно за другим, нога за ногою, похмурі та понурі.

Минувши яр, шлях повертав геть круто по-за садком, зникаючи в безкрайї далинї широкого та просторого, як море, поля, де вже колихали ся купками женці.

— Ох, лихо! он уже й на постать стали, промовив Хведір і придав ходи. Марина за ним поспішила.

— Ей, стій! — доніс ся до них гучний голос із саду.

Вони озирнули ся. На окопі з'явив ся пан і, перескочивши через рів, чesав прямо на їх.

Хведір не чув ся, коли в його клунок вислизнув із рук і посунув ся по спині до долу; обома руками мерщій ухопив ся він за шапку й трохи не з чубом зняв її з голови: лице його зблідло, він увесь тремтів, мов у пропасницї. За ним зігнулась Марина з клунком за плечима, та так і заколїла.

— Здорові! — промовив пан, наближаючись до них.

Хведір і Марина нічого не одказали на те витання; у Хведора тільки мишка забігала на спідній губі та од ляку перекосили ся очи.

— Куди се вас Бог несе? — питає Олексій Іванович.

— Пшеницї жати, паночку! — одізвав ся Хведір, нязько вклонившись, і зразу засипав: — Винуваті паночку! опізнити ся... Жінка занедужала. Не знаємо, що з нею й стало ся. Любісенька-милісенька була вчора, а в ночи... Твоя, Господи воля!.. Винуваті, паночку, заціанити. Простіть на сей раз — і пожалуйте, і помилуйте. Не самохітно то, случай такий випав, — не доводь його, Господи, нікому! —

одно плескав Хведір, збираючись кинутись перед паном на вколюшки.

— Та годі тобі! — каже Олексій Іванович. — Не об тім тепер річ. Я сам до тебе з просьбою. Будь ласка, не відкажи... Бог послав мені сина — йди його охрестити.

— Паночку! — скрикнув Хведір повалившись Олексію Івановичу у ноги. — От Бог свідок — жінка занедужала!...

А Марина, мов голодна чайка, на все поле заскиглила. У Олексія Івановича блиснули очі.

— То що, що жінка недужа? — спитав він грізно. — То через те тобі не можна дитини охрестити? То ти хреста цураєш ся?

Думки не думки, а якісь розпуджені уривки думок носять ся у Хведоровій голові... „Дитини охрестити.. Хреста цураєш ся... Якої дитини? Якого хреста? Ох, похрестить отсе він нас, до віку будемо знати!...“

— То ти не хочеш, питаю? — ще грізніше скрикнув Олексій Іванович.

— Де вже його, пане, не хотіти? Ваша воля — ваша й сила! — покірно відказав Хведір, підводячись із землі.

— Я тебе не силую, чоловіче! Я прошу тебе, — каже ласкаво Олексій Іванович.

А в Хведора від тієї ласкавої мови серце замирає.

— Паночку, — зітхнувши важко, вимовив він. — Хай уже я один в одвіті буду... Он дочка в мене... пустіть її, лебеднку!

— Дочка? і гаразд, що дочка! Хиба дочці не можна з батьком кумувати? — питає пан.

— Вона молода, паночку, дурна!... Як батько накаже, то як його не послухати? Простіть на сей раз...

— Та чого ти просиш, дурню? — не второпав пан. — Я тебе до себе в куми прошу... Чув? у куми!... Бог послав мені сина. Прощу тебе охрестити. І дочку прошу, — товче тому Олексій Іванович.

А Хведір дума: „Ох, знаю я, у які то куми просиш ти мене з дочкою. Знаю, — хвалили ся люди, що якусь нову машину придбав, щоб сама клала, роздягала, держала і шкіру спускала. То то тепер, видно, її'на світ народив, тай запрохувш охрестити! — І Хведір важко та тяжко зітхнув, немов хотів витхнути разом із зітханнем і душу.

— То ходімо до хати, — каже пан. — Поки се та те, поки зберемо ся, то тимчасом і священик прийде. Я за священиком уже послав.

Іде Хведір за паном у двір, — серце тремтить, душа не на місці. „Як би то се молодий, та сам, — дума він, — дременував би у бік — хортами-б не нагнали! А тепер?“ — Плутає Хведір ногами, мов не своїми, а тут з-заду Марина ще хлипа.

Хведір трохи постояв, поки дочка наблизила ся, й поглядаючи на панову спину, сїпнув її за полу.

— Цить, дурна! — прошептав він стїха, — більше бити муть! — і знов виступить уперед, заступаючи дочку собою, щоб пан бува не помітив, що та плаче.

Не забарили ся вони дійти до двору. Пан зараз наказав лакеям та покойовим, щоб по-

вели Хведора і Марину, помили, принарядили й привели у горниці.

Здивували ся Хведір і Марина, як і справді почали їх мити, чесати, в нову одержу вбирати. Нарядили Хведора, мов того полковника з Січи: чоботи нові — жовтинці, штани широкі — оксамітні, каптан з синього едвабу; підстригли, підгодили, — так відразу двацять літ з його обличча старости зняли! А Марина?... То не квітка розцвітає в ранці в садочку, то її краса дівоча пишаєть ся в дорогих уборах! На Марині плахта — аж очи на себе бере: картата, червчата, шовком заткана; темносиня оксамітова герсетка; біла, наче сніг той, з тонкого полотна сорочка з вишитими - вимережаними рукавами; на ногах невеличкі червоні сапянці; на шії — намісто добре, хрести та дукачі; на голові — з квіток віночок, а кінець коси аж горить стяжками!... Старий Хведір дивом здивував ся, а Марина від дива й не здише!

Ще було більше диво, як їх, нарядивши отає, привели в горниці й припоручили панського сина охрестити. Держить Хведір на руках дитину перед батюшкою й не ворухнеть ся, очий з неї не зведе! Забув Хведір, що всього через ярк у невеличкій хатині лежить його Хивря тяжко недужа, що на полі яра пшениця його карявих рук дожидає, а лановий вже довів прикажчикови, що з Проценкового двору ні одна душа на панщину не вийшла... Про все на світі забув Хведір! Що йому тепер його непривітна хатина, хвора Хивря, колюча нива, коли він панського сина у віру вводить, самому панови кумом стає, а його синові — хрещеним батьком? Він почував, що се не чужа йому дитина, а є в йому частина

чогось рідного, свого; на те він держить його на руках перед купелем, на те у хрест його вводить!... І те рідне, своє так виразно ворушить ся там — на самому дні в його серці, в глибині здивованої душі, а прудка думка забігає далеко в перед... І вбачає він свого хрещеника не на руках уже, малого та німого, а бравого панича молодого, що кличе його на пораду до себе, як вільного та рівного собі!...

Тимчасом паненя охрестили, й Хведір, поздоровивши пана з сином, ні за що не захотів хрещеника мамці віддати. Деж се видано, деж се слухано, щоб він віддав дитину комусь чужому — а не самій матері, що його на світ породила, — не своїй кумі?

Пан тільки усміхнув ся, зачувши те змаганє Хведора з мамкою.

— Пустіть, пустіть його! Хай самій матері, віднесе сина. Не одступайте від закону, не ламайте звичаїв!

І Хведора з Мариною пустили до панів.

Поздоровляю вас барине-кумо, з сином! Дай, Господи, щоб великий ріс та щасливий був! — мовив Хведір, кладучи сина біля барині на постелі.

Бариня сердито та гостро подивила ся на нежданих кумів. Олексій Іванович, проступаючи слідом за ними, щось по чужосторонньому заговорив до барині й її гострий погляд зразу подобрішав. Вона навіть усміхнула ся й витягла з під коця свою бліду, замлілу руку. Хведір і Марина приложили ся вустами до тієї куминої руки.

А тепер кумови та кумі — їсти та пити! Спасибі їм, що потрудили ся; по трудах час і закусити! — порядкував Олексій Івано-

нович, виводячи кумів у столову. А там уже повен стіл стояв напйтків та наїдків. Олексій Іванович запрохує пан-отця сідати, силоміць усаджує й кума з кумою.

— Сідайте, сідайте! Чого боїтеся? Не бійтеся. Сідайте, їжте, пийте: ви тепер мені мов би й рідні, — через хрест поріднилися. Прощу покорно!...

Олексій Іванович наливає по чарці собі, пан-отцеві й кумові доброї оковитої, а кумі — червоного солодкого вина. Цокаєть ся з усіма чаркою, — такий привітний та ввічливий!

— Тепер же, кумо, — повертаючись до Марини й заглядаючи у її чорні, як терен очі, та свіже рум'яне обличчя, каже Олексій Іванович, — треба сина доглядати. Кому ж більше те пристало, як не хрещеній матері? Чи так я кажу чесний отче? — повертаючись до попа, питає Олексій Іванович.

— Так, так! — одказує той, запихаючи в рот пів пирога. — На те кумою ставала, на те брала ся, перед хрестом присягала ся боронити його від усього лихого.

Марина мовчить, тільки душею мліє, а рудий Хведір за дочку одказує:

— Та-а!... Поздоров, Боже, нашого кума та пошли, Господи, синови великому зрости, а виглядїти — виглядимо! Хиба моя Марина мала? Хиба в неї руки чужі, щоб вона сина не виняньчила і не виносила? Та я сам її припну до дитини... Стій, ані з місця! Очий не зводь! Не давай і порошок на його впасти!

— Спасибі, спасибі тобі, Хведоре! — дякує Олексій Іванович. — Ти такий добрий чоловік. Випсмож іще. То за сина було, а се вже — за (атька!

— Та ще-ж, куме, й за матір треба, бо вона-ж його носила, родила, муки приймала, — бабіка Хведір, вже посоловівши від другої.

— А треба, треба! — одказує Олексій Іванович, дивуючись про себе, що в мужика таке тепле серце та добрий розум. — Я от що тобі, Хведоре, скажу, — каже далій Олексій Іванович, — то твоя хата через яр?

— Яка вона моя? — ухмиляючись пита Хведір.

— А чияж?

— Як чия? — Панова!... Ми панські — й хата панська.

Олексій Іванович ще більше здивував ся... Сей Хведір, хоч і зове його тепер кумом, а своє стійло зна, свого не забуває!

— Так, так, Хведоре! Ти правду кажеш: ви панські й хата панська, — одказує Олексій Іванович. — Отже, як ти живеш у тій хаті, то вона все таки твоя. То слухай же, що я тобі казати му: хата твоя стара, кривобока. Дам я тобі другу хату, нову, простору, отут у садочку та в холодочку звелю вибудувати, щоб тобі вільнійше було до сина достушити, по всяк час його бачити. Чи винесуть його на двір прогуляться — то й ти на його позирнеш, своє серце порадуєш... Або дочці твоїй заманеть ся з тобою побачити ся, поговорити — недалеко їй буде ходити. Чи так я кажу?

— Так, так!... Поздоров, Боже, вас, пане! кланяючись дякує Хведір. — Що як у нас пан, то й по цілому світові другого такого нема!... А все таки я вам по правді скажу, ні крихти не втаю, як перед Богом признаю ся. Ото, значить, як ви нас устріли, пане, — й страху-ж я набрав ся, Господи! А як почали

закликати в куми, то ще більший страх мене проняв. „О-о, думаю, тай похрестять же мене в дочкою!...“ До самого посліднього, ото вже як увели нас у горницї, дали сина до рук та поставили перед євангїлю — тоді тільки я дойняв віри, що воно не жарти. А то все думав: Тай жартовливий же який наш пан, пошли йому, Боже, здоровля, — жартуючи й шкуру здіймає!“

Не подобалось Олексїви Івановичеви послїдне Хведорове слово; отже п'яненкоий Хведір з такою усьмішкою його вимовив, немов розказував про яку втїшну іграшку, або щирю ласку, що Олексій Іванович не розсердився, а тільки засьміявся.

— Отже, що я тобі, Хведоре, скажу, — почав Олексій Іванович, — щоб ти не думав про мене такого, щоб часом'ї гадка ніколи не западала про те в твою голову, то я тебе на віки від паньщини увільняю. Жити меш у мене, як у Бога за пазухою, і ситий і одітий і не голодний. Я-б тебе й зовсім на волю випустив, та що як ти, бува, мене покинеш? Все одно, ти й не на волї, а жити меш, як на волї. А як настане мій час сей світ покидати, от-тоді я тобі дам вольну, щоб після мене ніхто тобі не зміг чого лихого заподїяти.

Хведір, коливаючись, підвівся й не підійшов — звалився на пана.

— Рученьку!... Рученьку вашу білу! скрикнув він, ловляючи панову руку й обдаючи її гарячими поцілунками. — Барин... кумочку-барин!... — і Хведір заплакав.

Ще довго п'яний Хведір сидів би та базїкав з паном, як би панови не обридла його розмова.

— Ну, Хведоре, — сказав він, — ти тепер іди до дому та справляй свої діла, а я з неділі накажу, щоб задля тебе хату будували.

— Та час, паночку, час і до дому, бо там у мене жінка хвора, — згадав Хведір про Хвирю. — От би тільки роздагатись треба, в своє одягти ся.

— На віщо? — пита Олексій Іванович. — Що тепер на тобі та на твоїй дочці — я вам дарую, щоб ви пам'ятали той день, коли в мене кували.

Хведір знову було кинув ся цілувати пана, та Олексій Іванович остеріг.

— Буде, буде вже, Хведоре! А то ти зразу всі поцілунки витратиш, — на друге й не зостанеть ся!...

Хведір паний, у своєму пишному уборі, поколивав через двір. Марина піддержувала його, щоб часом бува він не впав. Усі дворові витріщали ся на них, як вони проходили двором. Були такі, що й кепкували.

— Он — як нового кума прибрали, — як того снігура!

— Тай кум же набрав ся, — ледве ноги волочить!

— Бо важка, бач, робота була!

— А чи будуть же й кума на стайню водити, як і всіх?

— А чому-ж? Кум хрестив, то й кума похрестити!

Так гомоніли між собою дворові, а про те все таки кожного завидки брали, що Хведорови випало таке щастє. Тай Хведір не таїв ся з ним. Він, простуючи через яр до своєї хати, тільки й знав, що плескав про його.

— От ти й знай!... От таке, — гомонів сам із собою, — і наїли ся й напили ся і діло зробили... Тепер ти Хведора големи руками не бери! Хведір — напів кум, Хведір — батько хрещений його синови... Он-то що Хведір, он-то як!... А ти думав як?... — і Хведір, зупиняючись і коливаючись, тикав поперед себе пальцем, вїби бачив перед собою кого другого, що перечив йому. Потім, похитавшись, знову йшов.

Вийшовши на гору, вже перед хатою, він знову зупинив ся й Марину застановив.

— Марино! — повернув ся він до неї. — Ти мені от-що скажи: Хто я такий?

— Хтож! Звісно — батько!

— Ну, брешеш! Я кум панський, а ти — кума. Ну, а Хивря, що?.. От-що ти мені скажи — Хивря що?... Я — кум, ти — кума, а Хивря — дуля з хвостом!... От ти й знай! — додав Хведір, придержуючи Марину за рукав.

— Та годі вже вам базікати! Хоч мене пустіть, я вперед піду, бо може там матері треба в чому допомогти, — сказала Марина, одводячи його руку.

— Ну, то йди... йди! І я прийду... Ти думаш — може, не втраплю?.. Утраплю! А як по правді розсудити, то все таки на мов вийде, що Хивря — дуля з хвостом! Бо я, значить, кум, а ти — кума, а Хивря?... — патякав Хведір сам із собою, коливаючись у присінку.

Тільки що Хведір уступив у хату, як його ще на порозі привитав нестямний крик.

— Ой, моя матінко, моя голубонько! на кого-ж ти нас покинула? — голосила Марина над помершою матір'ю.

Хведора наче в груди кулаком телепнуло. Він хвтнув ся, трохи не впав, отже встояв

і наче бадьорніше підійшов до полу, де лежала мертва Хивря, а над нею припавши, голосила Марина.

— Умерла? — промовив Хведір. — Так швидко? От ти й знай!... Хоч би було довелося побачити їй, які ми тепер, дочко, стали з тобою! Шкода!... Покійниця добра була людина: вік з нею зжили, а не билися, не лаялися, — промовив він із жалем, подивився на холодне Хивринє лице, на її мертві очи, потім положив руку дочці на спину.

— Марино! годі, не плач... Може, воно й краще, що Господь її прийняв... Бо що вона таке була між нами?... Я кум, ти — кума, а вона?... Не плач! — потішав п'яний Хведір свою дечку.

Марина не слухала батька, навіть не глянула на його, а ще дужче загодосила...

Того ж таки вечора, повертаючись із поля до дому, гомоніли Одрадяне про несподіване Хведорове щастє, жалкували, що безталанній Хиврі не довелося й нарадуватися тим несподіваним щастєм. „Тут би тільки жити та Бога хвалити, а вона візьми тай умри!“ — гомоніли люди.

Один тільки вівчар Улас, білий як молоко дідуган, що й побілів пасучи отари овець, і не знав тай не признавав нішого щастя на світі, як бути біля овець, — один тільки він якось глухо бубонів сам із собою: „Толкують ся! Про що вони толкують ся? Про позаторішні вишкварки!... Тоді скажеш — гоц, як вискочш!... Коли-б ще не довелося Хведорови гіркими слізьми поливати те покуманнє... Все бридня на світі, окрімє праведного Бога та вівці смиренної... Та хоч нікому лиха не за-

подіє, — смирна! А то все брідня на світі та омана!...”

Одначе люди не звертали уваги на ті Уласові речі. „Старий став — з ума вижив... Що не кажи, як не верти, а все таїи Хведір кум панів!“ — плескали вони.

Через тиждень як поховав Хведір із Мариною Хиврю, їх перевели у двір. Марину, — прямо в горниці, до сина Петра пристановили, а Хведорови, поки ще будувала ся за-для його хата в садку, наказано в прикажчика в хаті перебути.

Живе Хведір у дворі, як у Бога за пазухою. Все йому в, чого душа забажав; чи їсти — то й їсти, чи пити — то й пити, чи нарядить ся в що — й нарядів усяких Хведорови нашили. Не знав Хведір, де те все береть ся, нема йому ні про що турботи, не знав він ніякого клопоту, — все те неначе з неба падає.

— Ану, Хведоре, панів куме! Час тобі вставати — робота важка тебе жде... Треба надумати, де то його ціліснійкий день діти! — насміхавь ся Хведір, продираючи очи, як уже сонце геть-геть підібеть ся.

Кепкує Хведір із свого несподіваного щастя й радіє йому. А проте сам не знає, чого частійш почало западати йому на думку його трудове житє у своїй кривобокій хатинї, його Хивря — така клопотлива та неспокійна. „Добра була вона жінка!“ дума він і туга, тихо підкравшись, щипав його за серце, в душі жаль прокидаєть ся: чого Хивря так швидко вмерла. „От коли зажили би з нею! Не клопотали ся-б: все с... Не привів же Господь!“ — дума Хведір, а жаль розростаєть ся в його душі дужче, копірсає в серці глубше; йому вже шкода

й свого трудового життя. „Хоч і важко було, часом гірко було, а все було чим жити, об чому клопотати ся! А тепер? Усе в, всього доволі, а жінки не має, дочки не має... пропала сім'я! Все в ростіч пішло, шкереберть закопирсало“, — трохи не з плачем скаржить ся Хведір.

Поки ще він жив у дворі, в прикажчико-вій хаті, то було йому хоч із ким поговорити, словом перекинутись, і туга його не так доймала. А як перейшов він у садок, у свою хату, як zostав ся сам собі, без роботи, без клопотів, — тоді туга, мов гадюка, впила ся в його серце, немилосерно ссала-кусала. Важкі думки окривали його голову, не давали нічю спати. Він не знав тоді, що йому робити, де себе подіти.

Частійш та частійше він почав завертати до підвального. Посидить, поговорить і пів кварти до дому принесе. А горівка в підвалі смаковита та добра!

— Ану, порадице! — промовляє Хведір до пляшки, — заговори мою тугу! — й витягне зразу до половини.

Загорить, запече коло серця, розіллеть ся по тілу якась тепла радість; голова піде кругом, якісь легкі думки її відкриють.

— А все таки панів кум — от що! усміхаєть ся сам до себе Хведір, лягаючи спати.

Роздобрів від такого життя Хведір, потовщав. Був колись сухий та замлїлий, а тепер?... „Шия в його — хоч обіддя гни, пика — як не лусне, очи жиром запливають, сам у шкуру не втовпить ся!“ — кажуть про його дворіві.

Добре Хведорови, та ще й як!... А Марині? Тай Марині в горницях не лихо. Ходить

Марина в тонкому біллі, носить Марина дорогі та пишні убори, їсть Марина смашну та ситу страву, пє солодкі чаї. Роздобрила Марина, вибілила ся, мов та панянка. Соняшна пригар зійшла з її повного облича, — біле воно в неї та румяне, мов те яблучко наливчате, й тіло, недавно ще шерстке та жилаве, — помякшало, налило ся; руки й ноги мов ті кругляки виточені, кругом груди — в обійми не вгриєш, а стан круглий — рукою не обхопиш... Як іде Марина, то й земля під нею угинаєть ся!

Покойові кажуть, що Марину панське око пушить, бо чогось на неї дуже пан задивляєть ся. Та як його й не задивитись на таку козир-дівку? Як надіне Марина сорочку тонку лянну, затягнєть ся поясом шовковим та обстебне на собі терсетку, терсетка як не трісне в грудіх — то хто втерпить не глянути на неї? чьїх очий не возьме на себе? Що-ж Марина повинна робити, щоб на неї не задивляли ся? На те й очі, щоб дивити ся! Тай який з того прибуток, коли її будуть обминати? Яка її втрата, коли хто подивить ся?

— Хай дивить ся — не поживить ся! — каже Марина, граючи веселими очима.

Що божого ранку виносить Марина в світлицю дитя на погулянне. Світлиця, — як-раз поруч із кабінетом, де Олексій Іванович, пробуває. Марина чує, що він уже встав, щось нишпорить, чимсь стукає. Знає вона й те, що Олексій Іванович так любить свого сина. А коли любить, то чому йому на його не подивити ся, не порадувать очий?

Марина подає звістку: або стихенька пісню заспіває, або зачужка малого.

— Уже Петрусь встав. Піти подивитись на малого, — каже сам собі Олексій Іванович.

Виходить, погляне, спитає — як Петрусь ніченьку спав?

— Мамка хвалила ся — добре спали, — наче в давінок задавонить, одкаже Марина, кинувши з коса оком на пана, потім переведе любий та добрий погляд своїх чорних іскрявих очий на невеличке Петрусеве личко, що приткнуло ся, мов до рідної матери, до її лона.

— Ти гляди, не дуже його пригортай до себе, щоб у головку не замулило, — каже Олексій Іванович.

— І чого-б так було йому мулько? — відказує всміхаючись Марина.

— Подушечок підмостила? регоче Олексій Іванович, кинувши лукавим оком на Марину.

— От ще вигадайте що! — махає Марина головою, і округнувшись на носі, повертаєть ся до його своїми круглими, наче виточеними плечима та широкою спиною.

У Олексія Івановича очи загорять ся, чогось серце шпарко застука.

— Ти, слухай, — каже він якомсь глухо, мов йому що зітханє затнуло, — ти не дуже крути ся, щоб часом не впала...

— Не забю ся! — щєбече Марина.

— Та ти, певно, не забєш ся... А он-воно...

— Хай Господь милує, щоб я його впустила! — жахаєть ся Марина й знову щєбече. — Як таке малєсєньке, гарнєсєньке та впустила? Та яб сама себе, сучку, розірвала!

— А все такє стережи ся. Береженого й Бог береже! — каже Олексій Іванович, мерщій ховаючись у кабінєтї.

Чого? — Про те він знає, а Марині яке діло? Марина гуляє по сьвітлиці з дитиною сама. Сумно їй, сумно й дитині. Чому ж їй не заспівати, не забавити хлопчика?

Марина співає, а її тонкий та давнїйкий голос доносить ся через стїну до Олексія Івановича, пестить його ухо, веселить серце.

— Гарна ся дївчина Марина, — дума Олексій Іванович, — з себе красива й весела придала ся. А се для дитини добре: його малі очиці веселити ме краса вродлива, його невеличке серце радувати ме пісня весела; радости та веселощі вистилати муть його невеличку душечку й виростати ме хлопа не похмуре та вередливе, а спокійно веселе та добре...

Ясно та легко стає на душі у Олексія Івановича. — Треба Марину чим-небудь обдарувати. Вона ще краще буде сина глядіти, — каже він, і дивись — викотить до неї в сьвітлицю галляра або золотого.

— Лови! Хай пограєть ся хлопець! — гукне на Марину.

Марина візьме, підносить ту іграшку до очий малого, повертає перед ним на всі боки, або покотить по долівці. „Кіть-кіть“! — забавляє, аж поки не обридне дитині та іграшка, поки не почне воно очий від неї одвертати.

— Натє вам назад. Уже не хочуть панич грати ся, — нагнали ся! — каже Марина, просуваючи свою круглу руку крізь двері.

Дивить ся Олексій Іванович на ту білу та пухку руку й дума: „Тай чесна яка душа в сїбі Марини! Друга — потайла-б гроші, сказала-б — десь закотили ся, а вона — ні... Чесна душа!“

— Хай у тебе будуть! — каже він.

— На що воно мені! Ще загубить ся!

— А загубиш, то не чия втрата — твоя: я тобі їх дарую.

— Спасибі вам, паночку! — дякує Марина. — Я сих грошей ніде не діну. Заховаю їх далеко-далеко, та тільки по неділях буду на них дивити ся!

Весела Марина мерщій скриєть ся з тим подарунком, кожному хвалить ся, у вічи тиче. Побіжить з ними й до батька.

— А мені сьогодні ось-що пан подарував!

— За віщо-ж він тобі подарував? — пита Хведір, уже лизнувши й гостро поглядаючи на Марину.

— Я не знаю... За те, мабуть, що дитину добре гляжу.

— То-то — гляди!... Бач, яка гладка стала, — відмовляє понуро Хведір.

Чудно Марині, що таке батько плече на неї. Там покойові її проходу не дають: пройде вона — очима так і проводять, за спиною регочуть; а тут ще й батько тудиж: „гладка“ — каже... Ну то що, що гладка? Гарно-б було, коли-б була гостра, як шпичка? То хоч глянуть в на що, а то — кілок кілком!... „Гляди! — каже... кого гляди? Дитину-ж он гляжу, з очий не спускаю... Кого-ж ще глядіти?... Чи може се про те, що я з паном іноді жартую?... То жо-ж? Він кум мені, я в його дитя приймала... Хиба пожартувати з кумом не можна?...

Вернеть ся Марина в горниці сумна-невесела... Стріне її Олексій Іванович.

— Чого ніс похнюпила? — спитає, ущепнувши з легка за щоку.

— Гетьте, не лїзьте! — скрикну Марина. Он менї всі голову прогризли вами.

— Хто — всі?... допитуєть ся Олексій Іванович.

Хто? Дівчата... батько...

— А тому старому дурневи чого ще забажало ся? — суворо питає Олексій Іванович і одійде.

На цілий день після того й сварки, й гомону по всьому дому. Ніхто нічим не вгодить Олексію Івановичеві, — і те не так, і друге на вивороть!... Перешиває Олексій Іванович дівчат — на гречку, як кажуть, переганяє. Піде в садок проходитись! до Хведора заверне.

— А ти, куме, що там дочці чорт батька зна що плещеш?

Дивить ся Хведір сонними очима на пана. „Щож я плескав їй? Коли?“ — думає й не пригадає.

— Гляди, Хведоре, щоб не прийшлось розкумати ся! Не знаю, хто тоді в накладі зостанеть ся, — сердито скаже й піде.

— Розкумати ся! — думає Хведір, — як то розкумати ся? Ще такого не видано було на світі.. Та хтож то вигадав таке, хто довів до пана?... Невже вона... гладимаха?...

І мороз лютий так не охолодив би Хведорового серця, як та думка-догадка. Здасть ся, Хведір і захмелив ся добре на сьогодні; отже де той і хміль дїв ся! В голові тільки гуде та на серці холоде.

Хведір кинув ся знову до підвального, привїс до дому вже цілу квартиру. Сїв, почав пити. Пє, пє, — не бере!

— Чи не помилився, бува, підвальний? Чи не всипав води, замість горівки? — промовив Хведір і випив усе до крихти.

Сумно Хведорови, нудно. Хотів піти проходиться — ніяк не встане; схилила ся голова — голови в гору не зведе, вона в його, мов на мотузці, на всі боки хилється.

-- А що, Хведоре, панів куме! — ледве ворочаючи язиком, вимовляє Хведір, — дожився? Здубало тебе щастє, що не втрапиш, як і відкараськатись від його? Еге: щастє, що трасця... Бач, як тебе стрепенуло!... „Розкумаймося“, каже... Що-ж? — і розкумаймося! От комусь завгориш! Ще, брат, Хведора сплоха не зігнеш... Гнули його в три погібелі всякі недолі, гнули як лозу на каблучку... А що — зігнули?... Виприснув Хведір, як клинець з-під обуха... Й тепер виприсне... Ти його туди, а він тобі відтіля!... Що ти йому зробиш?... Вюн Хведір! — і він на всю хату зареготався.

— Бодай уже всі так вюном зивалися, як зивається Хведорове серце! — скрикнув він трохи перегадом, ударивши кулаком по столу, — й заплакав.

Довго ще він сам із собою отак розмовляв, реготався то плакав, поки не знемігся, й схилившись на стіл, не заснув.

Цілий тиждень після того оттак кружав Хведір. Не знав він за той тиждень другого шляху, як з дому до підвального, а від підвального до дому. Крадькома він садком прокрадався туди, брав квартиру горівки й крадькома повертав до дому, щоб бува, не стрінутись з ким. Він почав боятись людей, боявся рідної дочки, себе самого боявся. Нераз йому западала думка: утекти кудинебудь, забігти без вісти,

свѣт за очи. Все одно, де не пропадати!... Він і так пропада. Нема в його нікого, кому б він повірив своє горенько: рідна дочка — й та йому ворогом стала... Он щось таке панови наклепала.. Уже ж би він не виссав із пальця того, що казав ого... Видно вона йому про щось довела... Може, вже й близька стала?... Пани зздри на ласощі... Що кума — то дарма: як у серці нема Бога, то гріха не страшно... А що, як то правда? — думав Хведір і та його думка наче цїпом по голові молотила, серце наче ралом драла. Куди-ж ти втечеш від тієї думки? Немає на свѣті від неї другого втьоку, як на той свѣт; немає иньшого захисту, як під землю! — думав Хведір. — „Ні, брехня! — втїшав він себе, позираючи на пляшку, — є залити-втопити!“ — і Хведір заливав, щоб забити собі памороки.

Певне, що він таки би їх забив, як би сама доля не допомогла йому їх збутись иньшим побитом.

Через тиждень після того, як пан нахвалював ся з ним розкумати ся, бариня вперше після родин зволокла ся з постелї. Суха та замлїла після недуги, вона аж свѣтила ся і обершись на руку покойової Хвеньки, пішла прохадитись по господї.

— Мамка! а їде Пер? — спитала вона про сина, зустрївши мамку.

— Нянька панничка понесла гуляти.

— На двор?... Как би не простудїла маленького!

— Ні, бариня, по хатах, — відказала мамка.

Бариня пішла далї. Пройшла гостинну й залю. Все кругом неї блищить та сяє, всё веселить очи.

— Кажесь, все в порядку, — шепче вона, простуючи до кабінету.

— Отвори, — стиха наказує Хвеньці.

Хвенька відчинила двері. Бариня ступила на поріг, та так опукою й посунула ся до долу. Зачепила ся вона, чи від чого — мов два знало! — впала до долу...

Олексій Іванович мерщій підбіг до неї, підняв з долівки, положив на крісло, щось підніс у пляшечці, давав нюхати, натирав виски.

— Вон! вон! — обміраючи шепотіла бариня. Потім почали ся сльози, поспнали ся проклони.

До тих сліз і проклонів додав свого репету й Петрусь із крісла, де лежав він, вимахуючи голими червоненькими ніжками.

Прибігла мамка й мерщій винесла Петруся, а бариню перенесли в спальню й знову положили в постелю.

Через годину після того Олексій Іванович виїхав із двору шляхом на город, а через другу — серед двору проти вікон барининої спальні вивели Марину в драній рядняній сорочці з завязаними на спині рукавами, посадили на набиту сьмітем підрешітку, почали стригти довгу косу, мазати голову дьогтем, натикати пірям, а баринині покойові по одній підходили до неї й плювали їй у вічі

За що? Через віщо? Що зробила вона таке? Ніхто нічого не знав. Так бариня наказала — тай годі!

Одначе Хвенька шептала жінкам та дівчатам, що тільки вона одхлила двері в кабінеті, як звідти, мов стріла, вискочила розхристана Марина, зачепила ся за бариню та так її на долівку й повалила.

— Чого-ж вона там була в кабінеті? А пан же де був? — допитувались жінки.

— Тай пан же там із нею!...

— Он воно що! — рішали молодиці, а дівчата, похнюпившись, лукаво всміхалися...

Хведір спав паний, як нестямний грюк у вікно збудив його.

— Хто там? Чого?

— Хведоре, панів куме! Іди, подивися, до якого шлюбу твою дочку наряжають! — гукала на весь садок прикажчикова жінка, що з першого разу зненавиділа Хведора.

У хату вскочили два лакеї й схопивши Хведора під руки, не дали, як кажуть, і в гору глянути, — повели в двір. Хведір, закустраний та заспаний, хляв ся поміж лакеями то на той, то на другий бік.

— Аж ось і архирея ведуть! — хтось гукнув із купи, що кругом обступила Марину, купа зареготала ся.

— Розступіть ся! — гукали лакеї, підводячи до купи Хведора. Народ розступив ся. Пяноґ та заспаного Хведора підвели до дочки й поставили проти неї.

— Подиви ся на свою кралю!... Бач, як її нарядили! злісно гукала прикажчикова жінка.

— Марино-о! — тільки й зміг вимовити Хведір, захитав ся і як сніп повалив ся їй під ноги.

— Бач, як батько кланяєть ся низенько своїй чесній дочці! — базікала прикажчикова жінка. Другі всі мовчали та якось понуро дивились...

Се зразу щось як свисне, лясне!... Марина нестямно скрикнула, схопила ся й мов навісна кинула ся з двору. Баринин кучер Са-

мійло з гострим батогом гнав ся за нею й чесав по чім попало. Марина в драній рядняній сорочці, що кругом неї так і майтонала ся своїм дрантем, мов вітер мчала ся з двору в поле. Люде назирці її провожали.

— Ач, як вивірчує! — гукала, заливаючись реготом прикажчикова жінка.

Та народ уже не реготав ся. Де-хто з повними сліз очима поглядав у поле, як Марина, нестямно лементуючи, тїкала: другі боязко озирали ся назад, де серед двору лежав блідий як смерть Хведір. Усім стало якомсь моторошно, страшно.

Як загнав Самійло Марину аж геть за могили, що вже її стало не видно, й вернув ся у двір, то й Хведора прибрали з перед баринних вікон. Його понесли до тогож таки Самійла на конюшню... На віщо? Прочумати ся? похмелити ся? Ні, щоб проспав ся... Бариня на другий день звелїла за-для батька иньше похміле готувати. Самійло хвалив ся, що аж три канчуки звелено в сирівці намочити. Та видно Хведір, хоч і обмерший був, а про те догадав ся. На ранок його вже не було в конюшні; шукали його по всьому двору й садку, та нїде не знаходили. Кинулись у нову хату — аж Хведір висить безпечно собі на трямеу в сїнях...

Одрядяне, почувши про те, потетерїли... Та кара над Мариною, що придумала її бариня, та нагла смерть Хведора, мов страховище яке, стояли перед їх очима, а в серці, на самому дні збентеженої душі ворушилось гїрке почуванє, що то з кожним може таке статї ся, й нїщо в сьвітї не оборонить їх від того...

Пригадали вони тоді, що дід Улас пле-скав, як вони завидували Хведоровому поку-маню... Не даром він тоді казав: „Тоді скажеш — гоц, як вискочеш!“... Не даром!... О, той дід із нюхом!...

А тут іще після того через два дні й Са-мійло повісив ся в конюшні. Любимий бари-нин жеребець пропав. Бариня кликала до себе Самійла, допитувала ся, від чого? Покойова Хвенька хвалила ся, що бариня дуже гнівала ся, наказувала Самійлови, щоб він памятав, що вона йому жеребця не забуде. Самійло вийшов від барині дуже похмурий, а на дру-гий день взяв тай повісив ся.

Самійлова смерть так бариню чогось на-лякала, що вона з ляку трохи не вмерла. Ці-лих два тижні лікарі не відходили від постелі недужої; гонці за гонцями раз-по-раз літали верхи то в город, то в Одряду. Як трохи їй полекшало, болящу перевезли в город, а на зиму вона з сином поїхала за границю, та вже більше й не вертала ся звідти.

Не вертав ся в Одряду й Олексій Івано-вич. Дім звелено було забити, прислужників розпустили. Спустіло зовсім дворище, у йому тільки прикажчик зостав ся, тай той хвалив ся, що в дворі небезпешно...

Люди гомоніли, що кожної ночі якась біла тінь виходила з Хведорової хати й пря-мувала до панського будинку, під барининими вікнами чогось жалібно вила і все неначе ко-гось викликала. А в садку десь набрали ся сичі та сови і в самій гущавині сумно-сумно перекликали ся...

Деж Марина діла ся?... Марина безслідно зникла, пропала. Одні казали, що мабуть вона

себе в глибокому ставку або в колодязі поховала; другі догадувались, чи не подалась, бува, на вільні степи, бо де-небудь би проявила ся, а то — ніхто ніде її не бачив, нічого про неї не чув, наче її земля проглинула.

Одрадяне тому не дивували ся. Хиба мало їм доводило ся бачити всякого дива на своїм віку? Сперш погомоніли трохи, а потім і забули.

Одно тільки їх дивувало: чого се дід Улас став такий бадьорний та жартовливий? То, було, коли-не-коли хиба за хлібом присуне в село, та смутний, та сердитий: і того лав, й другого кастить. А то трохи не щодня плентасть ся по селу. Підмогоричив бабу-шентуху аж тричі на тиждень пекти йому буханці.

— Надолужила мені лемішка з бриндзєю! Осточортіла й каша з салом! — скаржив ся Улас.

— Буханця, дїду, закортіло? — питались люди.

— А тож... Хоч злидні, та з перцем! Не хоче кишка простого хліба — буханця їй подавай! — жартує дід.

А се чутно, що Улас збираєть ся змунувати в степу. Клопочеть ся про харчі на всю змуну, щоб доставили йому не на старе становище біля села, а на літнє — в степ, верстов за двацять, або й того більше.

— Чого се так у степу замануло ся змунувати? — пита прикажчик.

— Повітря там просторійше, для отари здоровійше... Тут, біля села, — ліси та яри, звір шкодить; а там — як у Бога за пааухою! — відказує Улас.

— Та з тебе-ж, дїду, там дутка буде! — регочуть люди.

— А як буде, то хтось заграє! — жартує Улас.

— А як же ти, дїду, будеш сам зимувати?

— Чого сам?

— А з ким же?

— З самицею! — регоче дїд.

— Ото! Чи бач, чого забандюрчило ся старому? — кажуть жінки.

— На старість воно так завжди: сивина в бороду, а чорт у ребро! — одно жартує Улас.

— Гляди, дїду, щоб він тобі не проломив його!

— Стара вістка й чортови не подасть ся!

Регочуть люди зі сьмішних дїдових вигадок і дїд регоче та все абираєть ся у степ зимувати. Набрив собі борошна, буряків, капуста, картоплї й подав ся з села на всю зиму.

На весну він знов перекочував до села, тільки вже не сам, а з помішницею. За його отароу приплела ся якась чорнява молодиця з невеличкою дївчинкою на руках.

— Що се, дїду, за молодиця з тобою? питають люди.

— А вам що за дїло?... Молодиця тай годї! — суворо відказує дїд.

— От те й знай: ішов сам зимувати, а вернув ся з самицею та ще й саминятком! — поривали ся жартувати жінки.

Дїд мовчав. Поміж людьми-ж ходила чутка, що молодиця, його небога, сестрина дочка, з далекого села, зветь ся Приською; була за мужем, та чоловік умер, — ото дїд і взяв її до себе за помішницю.

II.

Вийшла воля — й дивне диво: одних до домівки привела, других із домівки підвела. Скільки то панів не пережило її — померло! За те багато крепаків, пропащих та померших, знову нашло ся, ожило! Мов ті кузочки по весні, що як сонечко ясне пригрів, вплазять з непримітних щілинок, так вони, не знать з відки, поналазли в села та хутори.

Старий Башкир теж не пережив волі — помер; за те з дідової небоги Приськи та стала Проценкова Марина. Так в один день взяла Марина тай переродила ся з Приськи! „Я, каже, не Приська, а Марина!“ Й Одрадяне зразу признали її. Хоч Марина постаріла й понікчемніла трохи, отже всі признали її за панову куму. Де-хто хвалив ся, що давно її пізнав, ще тоді, як дід Улас перевів її в село до баби шептухи, та знаючи, якого лиха довело ся їй запобігти, мовчав.

Може то була й брехня, тільки з того часу ніхто її не звав Приською, але Мариною, а найбільше — пановою кумою. Згадали Одрадяне те чудне покуманє, а ще чуднійше розкуманє. Сама Марина їм повідала, як вона, тікаючи сьвіт за очі, набрила на пачську отару. Видно, вона була дуже страшна тоді, бо всі вівці так у ростіч і кинули ся; одні собаки не злякали ся: вони обступили її кругом і не налучись на той час дід Улас — певне розірвали-б. Що далі було — вона не пригадає. Знає тільки, як вона опам'ятала ся. Була тоді ніч темна та невидна; дощ як із ведра лив; грім на весь сьвіт гукав; блискавиці без перестанку сьвітили. Де вона була — не знала; під нею со-

лома шелестіла, на їй — рядно лежало... То, певне, був якийсь захист, бо чутно, як дощ шумів, а кругом неї було сухо. Се, розказувала вона, щось замурило, а далі закашляло ся.

— Хто то? спитала Марина.

— Заговорила!... Слава Богу, заговорила!
— почула вона чийсь голос.

Як уже розвиднілось, пізнала вона дїда Уласа. Він біля неї, мов коло малої дитини ходив, із своїх рук годував і напував, поки вона зовсім очунала. На зиму в степ перевів, у землянці цілу зиму держав, на сьвіт не показував, поки в неї коси не одросли. На весну, як знайшла ся в неї дочка Калина, він перекочував із ними до Одради, ще ціле літо при собі держав, та вже в осени поселив у бабишпентухи, наказавши, щоб вона себе видавала за його небогу — Приську.

Отак розказувала Одрядянам Марина, їй люде, слухаючи її сумну приповідку, йняли тому віри.

— Слава Богу, — казали вони, — вже такого далі не буде. Минули ся нашим ворогам їх роскоші, увірвала сьвята воля того налігача, що вязав нас; охляне тепер несита пелька, що нас поїдом їла, та ще й як охляне, як разом із людьми тай землю відберуть! — гомонїли люди, важко зітхаючи та заздро поглядаючи на степи безкраї, лани широкополї та ліси темно-сізі... — Все то наше буде! От тільки треба слухного часу подождати. Що вони нам надїли ті, мов на сьміх, тичуть? Та ще кажуть — і за те плати! Яка плата, коли воно наше, — нашими слїзми та кровю полите, нашим потом та руками здобуте? Брехня то все, вигадки панські!... Не брати

наділів, не брати! До слухного часу, братя, до слухного часу!...

По всіх сторонах, із одного краю до другого, заходив крепацький викрик: „до слухного часу!“ збентежив крепацькі надії, заморочив їх задурені голови. Всі в одну шкуру затягли ся: „Не хочемо наділів! до слухного часу подождемо!... А найбільше всіх Башкиряне.

— Луснула стара собака, а щеняти не страшно! — гукали вони.

За другими й Одрадяне. Виїздив до них становий, справник; мировий приїздив із опікуном, сам панич завернув — молодий та бравий, як дуб рослий.

— Хлопці! раю вам наділи брати, бо вам же гірше буде, — казав він, виступаючи поперед опікуна.

— Чули ми се не від тебе одного! Ти краще свою хрещену матір наділи за те, що тебе он-якого винянчила! Ось приведіть, лишень, сюди Марину, хай подивить ся на свого хрещеника. Як би була знала, то малого-б у колісці придушила, щоб і світа не паскудив! — відказували паничеви Одрадяне.

Утік Башкиренко від своїх коліс тихих та покірних Одрадян, наслухавшись від них глузу та посьміхів. А через тиждень у Одряду мозкалі найшли — різками накидати панські наділи. Та не такі Одрадяне стали, щоб послухатись: вони й березову кашу поїли, а від наділів все таки одкинули ся. Де-хто і в царському дому, де великі вікна, посидів, казбонного хліба не мало переїв, а наділів не схотів брати. „Огороди та хати — хай за нами, а на-

ділів не хочемо!“ — в одну шкуру плéскали Одрадяне.

На тому уперли ся — так по їх і стало ся. Через пів-рік вийшло, що панчч Їм огороди дарув, аби тільки підписали викуп.

Спершу й на тому затяли ся. „Які там подарунки, коли воно наше? З покін-віку там жили, діди та прадіди наші на тому пробували, — що-ж там дарувати й що підписувати? Ми люди темні; може там такого напишуть, що й знову неволі бути... Не хочемо підписуватись!“...

Та свої діди збили. „Беріть, дурні, як що дарують; дарованому коневі в зуби не дивлять ся! Пишіть ся, що огороди беремо; на наділи тільки не пишіть ся! Наділи й так не втечуть від нас“, — раяли діди.

Так написали, підписали і втихомирило ся. Поміж другими достав ся огород і дідови Уласови. Хоч на самому краї села, аж за майданом, біля зимнього колись Уласового становища, отже огород чи малий, а найкраще на йому хата: нова, простора, з великими вікнами. Старий Башкир років за три перед волею вбудував її за-для чередників та вівчарів. Тільки не довго довело ся Їм користуватись тією хатою. Як умер старий, то череду й отари розпродано, а хата зоставала ся пустою, поки ото не достала ся дідови Уласови.

— Добра хата, хоч конем грай! Не такому-б бовкунови, як дід Улас, вона личить; отже хай і він потовчить ся. Він звик на просторі, — казали Одрадяне, та не вгадали.

— Не звик я в чотирьох стінах топтатись та хатних клопотів слухати, — казав дід Улас Марвині, перевівши її в свою хату від

баби-шептухи. — Піду на степи. Може де задержала ся хоч невеличка отара. Дурно за вівчаря стану, аби біля овець, бо вівця — смирна собі, лиха тобі ніякого не заподіє, — одно плескав усю зиму дід Улас, а на весні зібрав ся й подавсь кудись із села, киднувши на догляд Марині свою хату з огородом.

— Хай вона тобі буде... Он у тебе дочка мала, а в мене — нікого. Як верну ся та вмру — поховаш, а не верну ся — живи собі!“ — додав пращаючись.

Підписавши вмову з Одрадянами, Башкиренко, як тільки заповучив викуп, зразу й майнув за границю, а Одрадяне засіли на своїх огородах. Хто мав який небудь шматочок свого поля, сяк-так його шкрябав, засівав; а хто не мав — приставав за половинщика до того, в кого було поля багато; панська-ж земля зоставала ся не орана, не сіяна. По широких ланах, де колись жито та пшениця буяли, буряни поросли та бузьки красували ся, а по неозорних степах — чистий перий посихав на корню, хіба хто з крепаків за-для своєї потреби невеличкий шматочок викосить. Страшенною пустинею все те оддавало, розором та занепадом одгонило. Й справді — то був занепадок. Пани не знали, що з землею робити, як і кому її збути; мастки пустіли, нищили ся, височенні палати по селах стояли з розбитими вікнами, забитими дверима, дірчавою покрівлею й дожидали ся, коли їх негода повалить.

На той час Жиди налучили ся. То таке зйле, що задалегідь поживу чує, як те гайвороне на стерво налітає... Так і вони налетіли. Не знать з відки взялись, наїхали й позабিরали панські землі під оранду, — звісно, за

ту ціну, яку сами призначили. Пани й тому раді: краще що-небудь, ніж нічого. Мерщій здали землю в оранду, а сами в ростіч: хто в город на службу подав ся, хто в губернію та столиці на веселе жите поїхав.

— Ідьте, ідьте собі та назад не вертайтесь: нам просторійше буде! — провозжали їх крешаки, радіючи, що панські добра пустошать ся й що незабаром усе те буде їх. От тільки прийде слухний час — усе нам верне!

— А Жиди тимчасом своє діло робили: по селах шинки позаводили, за горілку й робочих наймали і всяку всячину міняли: курей, гусей, яйця, сукна, полотна — все, що земля родила й на собі носила і що людські руки виробляли.

Минув рік, другий — і знову панські лани заколосили ся житом-пшеницею; панські степи окривали ся наймитською косарською піснею — не вільною та веселою, а зачмеленою жидівською горілкою. А після того незабаром почало ся й межуване: панські землі до купи зводили, кругом села, мов залізним путом, обгортали. Оранда пішла в гору, земля подорогшала, а „слухний час“ не приходив тай не приходив... Не раз, не два доводило ся глибоко чухати в потилиці тим, хто відкинув ся наділів.

Та нікому то так не дало ся в знаки, як Одрадянам. Кругом села — скільки оком не скинь, — панські лани та луки; став, що з його за крпацтва ніхто не боронив води брати та скотину напувати, одійшов до панського садка, його тепер валом обнесли, од села одгородили, — водопою нема; колодязі — господарські, тай то де-не-де. Прийшлось Одрадянам хоч пропа-

дати! Кожна курка, гуска — оплачена й переплачена за ту потраву; свиней на прикорнях держали, скотину — зовсім звели. „На віщо та скотина, коли за неї тільки плати, а робити нею нічого, тай ні на чому?“ — казали Одрадяне й жалкували, що послухали ся наговору про „слухний час“ та відкинули ся від надїлів. Тепер би й назад, та не можна. Добивали ся Одрадівщину хоча в оранду взяти, давали паничеви дорогшу плату, ніж Жид давав, та панич не схотїв. Він з-за границі вправителя Німця прислав, а Німець і ровами обкопав ся, й огорожею одгородив ся. Одрадяне все далї та далї нищили-пустошили ся: тни осували ся, — нічим їх городити, хати старїли-кривили ся — нічим полагодити, оселї дїрчавили-осували ся... То старці немічні жили, а не колїсь замсжні хазяїни господарювали. Тільки й надїї, що на заробіток у того-ж таки Німця. А чи багато-ж то в його заробиш? Він про те тільки дбає, як би найменшу плату дати; він про те тільки й мислить, як би без людий обійтвєсь... Усе якїсь новини заводить, машини виписує

От і сього року: впували та розкладали Одрадяне на жнива. У панича такі жито та пшениця поросли густі та високі — благодать божа! Буде паничеви, та достанеть ся й жєнцям. Одрадяне вже лічили, скільки то заробітку спаде на їх долю, що треба зоставити на харч, а що продати. Нікого не заманювала думка, на вільні степи, на далекі сторони. Чого його з місця зривати ся та втрачати ся, коли тут і на нашу долю буде?... Сидїли Одрадяне по своїх хатах та дожидали ся, коли їх поличуть на жнива.

От уже й пора наставала. З других економій приїздили рядчики наймати Одрадян, давали плату, не малу.

— Чого нам забивать ся? У нас жнива під носом! — одкпнулись Одрадяне.

Ждуть-пождуть, а їх все таки на жнива не кличуть. Коли се дивлять ся — торохтять шляхом із города через село якась машина, блищать на сонці її залізні зубя та снасти, червоніють викрашені бильця, колеса; сама низька, розкарякувата.

— Що то? — питають ся Одрадяне візників.

— Хіба не бачите? Машина! — одказують ті.

— Бачимо, що машина. Та яка?

— Хліб жати.

У Одрадян кольнуло в серце.

— Як се — хліб жати? Що се ви? Хіба в така машина?

— А кат його знає! Видно, що є; бачтеж-ж — веземо!

Одрадяне вірили й не вірили... Вони з роду-віку не чули, щоб машинами можна було хліб жати. Коли скрут та невправка — кинеш серп, за косу візьмеш ся, а щоб машиною?...

— Та то нас дурять, щоб ціну збити! — втишали старі люде.

— А лихий знає тих Німців! Може вони на нашу погибель і таку машину вигадали. Бачте — торік же привезли молотилку, — толкувались молодші.

Тая чутка збентежила все село... А що, як справді? І тут не стали і в других втеряти... Щож прийдець ся зимою кусати?

Над вечір у село прийшов прикажчик до машини хлопців наймати.

— По два семигривенники в день — хто стає?

— Тю-тю! Ви подуріли!... Як се можна по два семигривенники на жнива ставати? Малий, бач, день — його і в рубля не вбереш, а вони — по два семигривенники!

— Та більше не велено давати. Та се не на жнива, се до машини.

— А багато до неї треба?

— На що багато? — всього трьох чоловіка, та вязальників з десяток.

— Та що се ви — подуріли? Таку силу поля тринадцятьма душами підняти?

— То не наше діло: нам так велено. Хочете — ідїть, а не хочете — з другого села візьмемо.

— Беріть! управляйтесь!

Одрадяне одкинули ся, думаючи, що то німецькі крутні, щоб ціну збивати.

— Нехай собі й з другого села беруть, а ми подивимо ся та подождемо. Більше ждали! Ще буде так, що Німець сам до нас прийде кланятись...

Підождали Одрадяне до вечора — не йде Німець тай посланців не засилає. На ранок вони побачили, що посланці верхами кинули ся з двору в ріжні сторони.

— Поїхали дурнів шукати. Ідьте! сьміють ся Одрадяне.

Той день призначав ся за-для зажону. Отже через те, що Одрадяне не схотїли до зажону — зажону не було. Німець бігав по двору, гукав, лаяв ся, а Одрадяне, слухаючи те через яр, реготали ся.

— Чи бач яка його гарячка бє? Аж піна з рота скаче :

— То ми тепер регочемо, а чи не доведеть ся нам на кутні зареготатись, як Німець справді машиною весь хлїб підніме? — спитав хтось.

— Та то дурять нас! Не вір! — забили баки неймовірному.

Тогож таки вечора йшло через село дванадцять чужих парубків і допитували ся шляху до окономії.

— На вішо вам окономія?

— До машини нанято, — хлїб жати.

Одрадяне похнюпили ся. Цїлу ніч вони погано спали, а на ранок, ще до сонця, підняли ся, й якось боязко позирали на панський двір.

Аж ось почало й сонце зіходити, з двору доніс ся гомін. Незабаром виїхала звідти парою кіньми машина й подала ся на поле; за нею ішло дванадцять парубків, Німець, прикажчик.

— Бач, яку червону шкуру потягли! Ану ходїмо та подивимо ся, як вона буде шкoberтати, — казали Одрадине й собі за машиною сипнули в поле.

Ось коней застановили біля ниви. Німець сказав щось прикажчикови, той з усіх ніг помчав ся у двір.

Поки Одрадяне перейшли через яр і наблизили ся до машини, прикажчик уже біг з двору, несучи на плечах косу з грабками.

— На що то? Машині помагати? — хтось спитав ся і всі зареготали ся.

— То шлях для машини прокосити, — одгадував другий. — Велика, бач, пані — щоб не заросила ся!

Регіт та жарти не стихали, аж поки прикажчик не прокосив у подовж всії ниви дорога.

— Сідай на козла, поганяй! — скрикнув Німець, беручи з заду за бильця машину.

Один парубок сів; коні сїпнули, пішли по ниві, а слідом за ними зашкoberтала машина; ті зубчаті коси заходили-загарчали. Аж ось вона черкнула ся жита, вхопила, наче рукою, чималий кущ, нахлила... ж-ж-ж! й ввернула на землю зовсім готовий сніп, тільки взяти та перевеслом перевязати. Далі за першим — другий, за другим — третій, — так рядком і вистеляє ниву.

Одрадяни як побачили оте, то й дух у їх грудях сперло. Всі наче померли-затихли, одними тільки очима слідкуючи за машиною. А вона вже геть подала ся, червоніючи полем та валячи снопи за снопами. Одрадянам здало ся, що то не снопи, а те їх голови стелють ся по рівному полю...

Ніщо на світі так не вразило їх серця, як та машина. На що вона? З покон-віку, з дідів, з прадідів так вело ся, щоб хліб руками збирали... І всім було, всім доставало, на всіх мати сира земля родила, всіх годувала... А тепер — от зразу стало мало. Для одного мало отсих ланів, степів безкраїх? Господи! Ну тай лукавий же та ненажерливий — твоє сотворіне — чоловік! — думали Одрадяне, вертаючись до дому.

Що тепер їм зостало ся робити? З самого малу їх приставлено до землі; з давних літ вони тільки й знали — біля неї ходити, хліб па-

хати... А от тепер — ні землі, ні хліба! Куди-ж їм повернути? Де себе подіти?... Голодна смерть чорним крюком носила ся над їх головами. гнула до долу.

Неначе тїни німі-мовчазні, ходили вони один біля одного, соромились один на одного глянути, бояли ся один одному слово сказати... Замість їх, так голосно деренчала машина з поля.

— Ич, як співає! Що то вона каже? — спитав ся невеличкий хлопчик у другого.

— То вона стогне, що людям нічого буде їсти! — одказав той, зітхнувши.

Та розмова невеличких хлопчат зразу всіх дорослих розбудила. Всі вони голосно заговорили.

— То все отой Німень! То він на наші голови накладає. Убиймо невіру, як ту собаку!...

— Що се ви мовите, нерозумні голови? — почали гарячих охоложувати старі діди. — Якого гріха на свою душу хочете взяти?

— Та за такого і Бог не карати ме, й люди не осудять! — гукають молодші. — Який там гріх — собаку задавѣти?... Не пропадатиж нам усім через одного?...

— Гай-гай! тай дурні-ж ви та не розсудливі! — одно оголошують діди. — Що з того, що Німця вбѣте? Його вложите — другий буде: не буде Галя, буде другая:...

— Що ж нам робити? Що нам казати? Як його в свѣтонїку з малыми дїточками прожити?

— Що робити? Треба за розум взятись — он що треба робити! Треба прирєсзуміти, як ту бісову машину скасувати. У їй одній — усе наше лихо, від неї наше горе.

— А не один, бач, біс — що машина, що Німець? Одну скасуємо — друга буде! — гукають молодші.

— Все та не все: поки то другу доставити, а хліб треба збирати — розжовують діди.

Повеселішали трохи Одрадяне. Справді, що треба машину скасувати! Тільки — як то його? Тай хто за те візьметь ся? Хоч би не були дурними та не одкидали ся о наймів. А то тепер чужі стали. Своїому безпечнійше можна-б було шепнути, а чужий, — ще видасть!...

Надія, що на хвильку звеселила була їх засмучені голови, почала знову меркнати-зникати. Перед очима знову вставала голодна смерть.

Цілий день тупцювали ся, та толкували ся Одрадяне, не знаючи, що їм робити, як виплутатись із тієї біди, що не гаданно-несподіванно скоїла ся над їх головами. Що машину скасувати — то вже і Бог велів. Одно --- як його й кому? Прохали коваля, — він біля заліза ходить, краще знає. Дак і коваль одкинувсь.

— Як, я — каже, — її скасую, не бачивши з роду, що воно таке? Може то така сатана, що й тебе на трое переріже! Щоб машину скасувати, треба розуму, та ще й не аби якого.

— То ти піди, подиви ся!

— Дивить ся, коли там нічого не видно! Треба знати, як її зробити, то тоді знатимеш, як її ростирати, — одказав коваль.

Огже Одрадяне все таки післали коваля до машини. Пішов той, тай вернув ся ні з чим.

— Там треба розуму та ще й розуму! —
одно плече:

Коли трохи перегодом доносить ся з поля крик-гук. Хлопята, що цілий день бігали черідкою за машиною, не бачивши з роду такого двва, тепер як вітер несли ся в село, тільки курява шляхом вставала.

— Що там таке трапило ся? Женуть вас геть, чи що? — допитували ся Одрадяне хлопчат.

— Машина пропала! Машина пропала! — гукують ті.

— Як пропала?

— Поламала ся к лихій годині!

— Чого?

— Та Івась Кабанців палицю підставив. Вона ту палицю як підхопила, як черконе! Так к лихій годині всі зубя й сплескали ся! Тепер тільки смиче, а не ріже.

Одлягло Одрадянам. Вони знову кинули ся до коваля.

— Ой, тай митець! Розуму, кажеш, треба, розуму! А он невеличкий хлопець і без твого розуму її скасував. А ще ковалем зветь ся!

Смичуть коваля хто за рукав, хто за сорочку, а хтось підбіг та зразу насунув йому шапку аж на очі. Зовсім подуріли з радощів! На силу коваль вирвав ся від них та втік. Кабанцевого Івася всі трохи на руках неносять.

— Ось хто наш спаситель! Ось хто поратував нас від голодної смерти. Як будемо в осени в городі на ярмарку, цілою громадою тобі свистуна купимо, — жартують батьки.

Івась, спершу боячись, щоб батько прочухана не дав за те, що такої шкоди наробив, тепер почав хвастати, та вихвалитись.

— Я, — каже, — назнарошне так зробив. Загородив пужално та ще й повернув!

— Молодець Івась, молодець! — вихвалюють батьки. Змалку при звичай ся свого захищати! Так їм, бісовим панам, усе й роби шкodu! Не милують вони нас — і ти їх не жалуй!...

Аж ось вигляділи Одрадяне, що машину повезено в двір. Побігли до шляху, чим дуж гукають:

— Нажерла ся, ненажера, що й зуби поламала! Так і треба вам, клятим! Хотіли, бач, Бога перемудрити, а Він, милосерний, не попустив того, щоб сьвятий хліб Його оттає нехтувати та збавляти!

Радіють, наче малі діти. Де-хто й до шинку навідав ся, восьмуху задавив на radoщах.

— Тепер же, брата, як будуть на жнива наймати, цїни держить ся!... Гострив на нас Німець зуби, хай же тепер попоцока ними!

Радять ся, по чому ставати. Городять таку плату, мов справді їх хто наймає, та ще й просять наймаючи. А тут уже й вечоріти стало. Раді та веселі порозходились Одрадяне вечеряти та лягати спати; де-хто, сподїваючись, що на завтра прийдець ся на жнива ставати, й серп позубив, ксеу нагострив.

Заходило Одрадянам із вечора сонце ясно, а на ранок вставало в хмарах та негодї... Так їм здавало ся, сонце-ж по вчорашньому сьвітло й грїло, та Одрадяне того не примічали, бо кляту машину знов поволокли з двору на поле, знов вона загарчала, валючи та вивертаючи снопи за снопами.

— А що, не я вам казав, що треба розуму, тай ще розуму! — реготав ся тепер коваль над учорашніми глумильниками.

— Іди собі в бісовому батькови зі своїм розумом! — уже насправжки лаяли ся селяне. Їм було досадно; вони дізнали ся, що разом із машиною привезено де-кілька зайвих кіс, що ото їх уставлено нові, а позублені віддали в поправку.

Та вже, видно, Одрадянам сама доля служила. В півдні знову поволокли машину в двір. Погонич якось задивив ся й не доглядів, як машина смикнула батіг з його рук, підвернула під себе, і знов об пужално коси поскліпували ся. Німець розлютив ся, гукає на наймитів, збавляє всім плату на поправку машини.

— Як то се! А ми чим винні? — гукать у свою чергу наймити. — Ну, й вивертай з винуватого, а з усіх — за віщо?

Німець і слухати не хоче. Наймити поговорили між собою, плюнули на свою зароблену за півтора дня плату тай потягли ні з чим ланамн до дому.

Зостав ся Німець без робітників із полатаною машиною. Знов прикажчик забігав по Одраді, вигукуючи: „Хто хоче стати по два семигривеники на жнива?“

Тепер уже Одрадяне не відкидали ся. Вони тільки злегка докоряли:

— Набрали чужих, а тепер знов до своїх!...

З вечора радили ся — кому йти; цілою громадою вибрали й щось шептали ся. На ранок виставили дванацять чоловіка, та все здорових.

Закипіла робота — аж горить! День пройшов благополучно, й Німець радий, пообіцяв

ще гривеника накинути на чоловіка, коли й далі так щиро робити муть.

На другий день не пощасливило: машина переломила косу об здоровенний дрюк, що не-примітно десь серед поля взяв ся. Отже ні-чого, — нову косу вставили й знов поволокли.

— Воно й добре сією машиною хліб брати, та то не гаразд, що вона так часто ламаєть ся! — казали Одрадяне Німцєви.

На третій день знову благополучно, а на четвертий — виражуючи на ранок хлопців до машини, Одрадяне щось їм таємно шептали.

— Глядіть же — на ямці, на ямці... Та не спиняй ти коний!...

Ввіхали хлопці на поле з машиною; чи протягли, чи не протягли її разів зо три впо-довш поля, як біжить один у село.

— Чого? Забув що?

— Де там забув!... Нещастє!...

— Яке нещастє?

— Зовсім к лихій годині вкрутили вязи машині!

— Як саме?

— А так! Як раз на ямці — видно, вже на зло — хтось набив у землю прикорнів, та ще серед їх і залізяку, завтовшки в руку, встромив. Ми, звісно, про те байдуже. Тай кому в голову зайде думка, що там небезпешно? Жнемо собі, Грицько коний поганяє, машина добре бере. Добираємось до ямки. Грицько ко-ний дужче пустив, щоб разом вихопитись з ямки; машина аж гуде та ріже... Коли се — як загарчить, як зашкoberтає!... Дивимось — одна залізяка, що нагинає до машини пашню, летить к бісовому батькови; далі спідня зуб-часта коса, а там і верхня — мов хто руками

бере їх та геть відкидав! Не встигли й оглянути ся, як машина скакнула в ямку та так шкереберть і перевернула ся... Зупинили коний. Поглянемо — аж оттакенна завтовшки залізняка у їй застряла й не тільки тобі коси, а все поламала! Кружало так і тріснуло; залізну примостку, що на їй снопи клали ся, в двое зігнуло, в землю вгородило; на що вісь — товста та залізана — так і перегоріла... одно колесо від неї аж геть-геть одкотило ся!..

— Нажали значить? — не то з радістю, не то з докором вимовляли Одрадяне.

— Нажали! — відказав парубок. — Там Німець — як не плаче... Нас виноватить... Машина, каже, п'ятьсот рублів коштує, а ви її не догляділи... А чим ми виноваті? Як ти її доглянеш, коли хтось у ямку прикорнів набив, та ще й залізнику встромив? Не йтиж нам поперед неї та не доглядати ся — чи нема там чого-небудь!..

Одрадяне мовчали. Де-хто пішов на поле подивить ся, що стало ся з машиною; де хто, махнувши рукою промовив: „хай виноватить!“ — і пішов до хати.

Опівдні прикажчик ганяв по селу та вигукував: „Бога ви не боїте ся, — отакої шкоди наробити!... Усім селом тепер одвічати будете!“

Одрадяне й слухати про те не хотіли.

— Чого нас до тії шкоди тулити?.. Наприймали спершу чужих, не дали їм заробленої плати — от і відайтесь із ними! А до нас нічого чепляться, — одказували вони на те.

Отак дошукувались, дошукувались виноватого тай плюнули. А тим часом хліб треба вбрати, та ще й не гаючись, бо не тільки

жито — й пшениця поспіла, а ячмінь аж покляє. Прибіг знов прикажчик.

— Ставайте на косовицю за плату!

— Не хочемо за гроші. З копи давай! — одказують Одрадяне.

Нічого Німцєви робити — прийшло ся віддати з копи. Одрадяне трохи не всім селом вийшли в поле: чоловіки та парубки з грабками, а жінки та дівчата снопів вязати.

— Отак буде краще: по божому та по давньому, як і за батьків робило ся! А то вигдали — машину: й другим лихо, й собі не на прибуток, — казали Одрадяне, шпарко беручись за роботу.

Скінчили ся жнива; почало ся порядкуване та вбранє того, що сира земля зародила. Загупали ціпи по Одраді зранку до пізної ночі; закурили киптягою токи, де перевівали купи молоченої пашні. Загула-засвістала і в панському току молотилка, невеличкою галкою чорніючи коло страшених стогів, що біля неї, мов вавилони, здіймались. Все то вона намірила ся пожерти за який-небудь місяць!

І не подавить ся, клята! — казали Одрадяне, слухаючи про те, що вона за день по сто кіп збиває. Хай збиває! Їм до того ніколи встрявати; треба мерщій за своє хапати ся, біля свого порядкувати. Гірка нужда вже гомоніла по хатах, а тут ще й за подушне надавали. Одрадяне крутили ся, як мухи в окропі. Мерщій хліб прибирали та вивозили на продаж, не заглядаючи вперед чи на довго то його стане, — аби мерщій дірки залатати та розпірки позапихати. Урожай того року не густий вдає ся, всіх обдурив: з копи ледве-ледве по три мірки вибивали. Як полічили Одрадяне,

то хліба не то, що до нового, а хоч би до Різдва стало. А про те не дуже в тугу вда-
рали ся.

— Слава Богу й за те, що є; а там по-
бачимо, що ще буде. Може, пошле милосер-
ний, що горлата ненажера втомить ся, як
і косарка, тоді ще трохи замолотом придбаємо.
То сны, то тим боком зиму перебудемо. Аби
через зиму, а там, як люди кажуть, вовка
самі ноги годують! — казали Одрадяне, споді-
ваючись на панські стоги та на те, що може
подавить ся молотилка-ненажера.

А „ненажера“ тим часом не тільки не
давила ся, а ще більш зіхала та дерла свого
рота: не тільки від ранку й до вечора гула
да свистіла, а ще й ніччю торохтіла на всю
Одраду. Тай доторохтіла ся!... Вихопила ся
якось під вітер іскра з високого димаря, —
мала-невеличка сама, а великої шкоди наро-
била, разом пожежею ввесь тік обхопила. Таке
огнище розвела, немов серед пекла: по землі
густий дим стеле, до хмар жарке полумя за-
силає... В ночі страшно було глянути на те:
чорне небо, як розпечене залізо, червоніє; крі-
ваве зарево на всю округу сьвітить та сяє;
панський двір і Одрада сумно позирають на те
огненне море, бездужні що-небудь зробити, як-
небудь допомогти горю; собаки глухо виють,
налякані невиданим дивом і їх глухі заводи
сумом та жалощами розносять ся по всіх усю-
дах. Моторошно й страшно!...

Три дні й три ночі не ртихаючи палало;
на четвертий день випав дощ і загасив пожежу.
Чого не знехтував пекельний огонь, то те до-
кінчила дощова вода: величезні стоги розлізли

ся, розсипали ся; замісто їх страшенні купи попелу та недогаря чорніють.

Одрадяне якомсь сумно на те дивили ся. Не-то, щоб їм було жалко, а досада більше доймала їх. „Скільки то добра за одним разом пропало!... А все через жадність та ненажерливість людську. Вигадали машинами молотити — огню до соломи підкладати — на те тільки, щоб бідному чоловікови не дати заробити шматка хліба. От і не дали!... Самі пожили? Ні людям, ні собі!

Настала осінь із її негодою, пішли дощі дрібні та безперестанні з сивими непроглядними туманами — й лихо прийшло з ними в Одряду. Один бідкаєть ся, що хліба обмаль; другий плачеть ся, що вже не стає; третій стогне — й послідне з васіка вишкрябав... По хатах крик, та плач стоїть, — дїтвора репетує: „Усти хочеть ся“, а матері гукають: „черви б вас поїли, кляті!“ — й годують дїтвору духопеликами. По вгородах чоловіки сновигають, не знаючи — куди б його забігти, де сховати ся, від того пекла, що по хатах позаводило ся.

За те в хаті, де жила Марина, тихо. Як дїд Улас пішов від них, зостала ся Марина одна з дочкою малою. Треба було їй самій про все думати-гадати: й одержу дбати і про харч старати ся. Деж ти всього того одними руками захопиш? Без хазяїна, кажуть, і худоба плаче. Хоч у Марини й не було худоби, — нікому було плакати! — за те сама Марина не раз і не два вмивала ся рясними, як надавлять їй злидні та недостача. А коли-ж було таке, щоб вони їй не давили? Гірко та трудно їй приходило ся жити. А про те вона хоч і скрипіла, та все не подавала ся, — турбувала ся й про

себе, й про дочку. Тепер Килина давно вже на порі стала, давно дівув. І ростом вийшла — висока та брова, і красою взяла — наче квітка та, що ранком розцвітає. Одно тільки — сумна завжди. Та як його й не сумувати, коли злидні та недостачі в печінки в'їли ся; як його веселою бути, коли дрантє та латтє покриває молоде тіло?... Не дивно, що сумна Килина вдала ся. А під сей рік і Марина мовчачки справляє. Що їй і про віщо говорити, коли ще до живив вона позичками жила, а в живива хоч і заробила з дочкою кіп з десять, та треба було молотника наймати, позички віддати.

Глухо й німо у Марини в хатї; високо стїни морок окриває; у побиті вікна не сьвіт заглядає, а на сьвіт витріщило ся ганчіря з вікон; у хатї холод панує, а голод німоту справляє; сама хата, колись висока, тепер понижчала-присїла; двері покривили ся — не пристають щільно, оселя, подїрчавїла, осунула ся; з-окола стїни нерівні та білі, а брудні — аж чорні, пошпуговані дощами та полупані негодою.

— Дочко! ти-б може де наняла ся, до кого-небудь на зиму стала? Сама б я сяк-так перебила ся, — казала Килинї з осени Марина, коли ще було в неї пів-клубка борошна.

— До когож я стану, мамо?... Наймїть — я з радїстю, — сумно одказала дочка.

„Наймїть! наймїть!“ — наче молотком гамселиць Марину в голову. Кому його наняти? Хто найме? У селї заможні господарі своїх у город збувають. У їх хоч є у віщо одягти ся, в чим туди доставитись. А Килину — голу-босу й простоволосу — як пустити? Хто її таку найме?

Мовчить Марина, доїда свого пів клунка. Незабаром і доїла... Ні пилини, ні крихтинки!...

— Дочко! що його робити? — хліба не має. Ти може-б пішла по селу та роздобула де хоч пів мисочки...

Килина по селу біга, до колін у непролазній калюці свої ноги топить, — роздобував того борошна. Під добрий час, то, дивись, і роздобуде, а більш усього вертасть ся до дому з порожньою мисочкою.

Килино! піди моя дитино, на поле... Як жали, то багато там колосків на поли зістало ся. Назбирай... Може, не з кожного птиця випала; може, в якому й зерно задержало ся.

Килина на поле чухрає колосків збирати. Їй на те щастило: не проходило того дня, щоб вона з пів клунка пшенишних колосків до дому не приносила. Хоча були між ними з простом, були й зовсім трухлі, та сількись! Просушать та обімнуть Марина з Килиною ті колосочки, а на вечер і є в їх горщик куті.

Раз якось пішла Килина на поле за колосками з ранку, та вже й вечір — а її не має.

— Господи! Деж се вона діла ся! Чи не перестрів, бува, її лихий чоловік, чи не зустрілась із звірем у полі? — думає Марина.

Нив-омліває материне серце. А тут уже й ніч наступає, непроглядна темнота знаходить. Марина ні жива, ні мертва. Коли чує — щось лізе в хату, ледве лізе...

— Ти, дочко?

— Я, мамо!

— Деж се ти була так довго? де барилася?

— Сьвітять, мамо, сьвітло. Благодать божа!

— Яка благодать?

— Як засьвітите — побачите...

Марина засьвітїла. Килина перед нею стояла, а біля Килини аж пять снопів пшениці лежало.

— Де се ти, дочко? — аж скрикнула Марина.

— У току, мамо, в панському току, де була пожежа. Там під купами попелу багато таких снопів зосталось.

— Мовчи-ж, дочко, щоб ніхто не дізнав ся!

— Та се-ж я й дожидала ся до смерку, щоб ніхто не бачив.

Обсушили ті пять снопів, обімяди. Пильнували кожне зерня, щоб де не запропастило ся; набрало ся аж пів клунка зерна.

Наварили кутї — димом та гарю несе від тієї кутї. Сїльквсь! Все-ж попоїсти є що, витопити є чим, тай бігати Килині з мисочкою по селу не треба. Як уже на сходї зерно, Килина викрадеть ся під вечер, а як смеркне — тягне до дому пять снопів; і знову у них є, поки не стане.

От вони жили в двох. Пильнували про одну кутю, більш ні про віщо. З людьми не водили ся. Тай коли їм було з ними водитись? І які з ними вїди та переводи, коли в кожного своє лихо?... У того жінка занедужала, той сам лежить у обліжній; там син умирає, там дочка вже вмерла. Пішла на людей пошесть та хвороба всяка: різачка та пропасниця, а найбільше — обкладка. Скільки від них дїтвори перемерло! Отсе зранку любемиле бігає; дивись у обід — розгорїло ся, розпалило ся, на горлянку жалїеть ся, а на другий день і Богови душу віддає... За малими

почало й великих косити: не проходить того дня, щоб двох або трьох не ховали. Заздалегідь почали ями копати. Спершу плакали за помершими, а то й плакати перестали. Коли Їсти нічого, то навіщо його й жити? Одні собаки не переставали що ночі вите, — чи то вони вмерушого чули, чи вили від голоду?... Сум пішов по селу, страшний, нелюдський сум обняв його... Де вже було під той час Марині до людей, або людям до Марини? Кожен сам себе знав, себе одного беріг. А прийшло ся таки так, що й про неї люди згадали! Та ще як, — цілою громадою прийшли прохати!

Прочули Одрадяне, що панич вернув ся з далеких країв і буде в Одраді. Давні думки знов окрили їх голови, давні надії заворушили ся в душах... А може панич віддасть їм в Оранду? Як побачить, що ті мудрі та розумні вправителі тільки до шкоди та розору доводять, то може й відгукнеть ся на їх давнє жаданє... От і сього року скільки то добра пропало? А через віщо? Через недогляд, через вигадки мудрих, — дуже вже, бач, перемудрили... Що не кажи, а не панське діло біля землі ходити: й клопоту багато, тай утрати не мало. Саме краще: віддай людям та готові грошки бери.

Знов почали Одрадяне сходитись до гурту, та радити ся поміж собою.

— Коли-б то скорше панич приїхав. Підемо всі до його, до одного підемо й дитий заберемо з собою. До ніг упадемо, слізми прохатимемо — хай візьме від нас свого невіру, хай віддасть нам в оранду Одраду. Хиба в його тільки землі, що при Одраді? Багато є й по других сторонах. Хай на тій, коли вже хить

є, його Німець господарує, а сією нам поступить ся. Наші батьки його батькови вірно служили, то невже-ж він не зглянеть ся на наше убожество, невже попустить нашим животам пропадати? — так гомонїли Одрадяне поміж собою, гоноблячи надїю в серці про оранду.

Ось одного дня, опівдні хтось іще здалеку запримітив, що ридван котить у Одраду шестериком.

— То він, він! То його сам Бог засилає! — мовили Одрадяне й виставили ся в дві лаві по вулиці.

Ось показав ся шестерик і в Одраді, несучи за собою здоровенний ридван. Вікна йому зачинені та ще й хвартушинами завішані; високі, мов верстви, коні важко тюпають; у їх селезні грають та калюка з-під колїс розкидаєть ся на всі боки. Ось вони вбігли у вулицю. Тісна вулиця за-для шестерика; коні одно до другого тулять ся, щоб не зачепити об тин: Одрадяне поступили ся в двори, шапки скидають, низько вклоняють ся... Та їх ридван не примічає, — котить собі з затуленими вікнами; один тільки кучер вигукує: „ну, дияволи!“ та до купи зводить коний. Шестерик не забарив ся промчатись селом і повернув у панський двір.

— Махнемо через яр навперейми! — хтось гукнув і декілька з молодих кинули ся бігти.

— Постойте! постойте! — загукали на їх старші. — Бачите — в вікнах нікого не видно й шибки затулено. Видно спить панич. Виморив ся за дорогу тай заснув. Нічого сьогодні його турбувати, хай на завтра.

На завтра — ще не сьвіт, не зоря, а вже по Одраді ходить гомін від двору до двору: кому йти? як доступити ся?

— Та комуж, як не хрещеній матері? — хтось пораяв. — Хай спершу вона піде, понесе буханця, з приїздом привитає, замовить і за нас слово, вивідає — як там... А тоді вже й ми за нею доступимо ся.

— А справді, що так! — загукали всі й мерщій майнули усім гуртом до Марини.

Марина тільки що встала й не мывала ся; очі в неї заспані, волосє розкуйовдане.

— До тебе, Марино, з проханем! Запоможи горю! — загомоніли.

— Якому? Що за рада? — питає Марина.

— Йди до двору. Доступи ся до панича — тобі до його вільнійш доступити ся. Всеж, бач, крещена мати — тебе не прожене. Йди, замов за нас добре слово, не дай живцем пропасти. Попроси його — хай віддасть нам Одряду в оранду...

— Як же я піду туди? Як я доступлю ся до його, коли в мене сорочка драна одежа лихая? — замовила гірко Марина.

— От ще що вигадай! Йди так, покажи ся такою... Дрантем та латем скоріш уразиш панські очі!

— Не піду я туди старчихою, не піду! — одрубала рішучо Марина.

Громада задумала ся. „От ти й знай! Що-ж тепер робити?“ — де хто загомонів.

— Хіба на всьому селу не знайдеть ся ні в кого доброї сорочки або плахти залежньої? — гукнув хтось.

— А справді! Біжи, в кого є, та мчи мерщій! — загукали Одрадяне й повернули ся до Марини.

— Не турбуй ся, Марино, одежею. Нарядимо тебе, як грапиню! Тільки-ж й ти нас уваж.

Назносили Марині одежі. Той те дав, другий друге тиче.

— Мою, Марино, надягай! Нехай хоч моя одежа панича побачить, — каже один.

— Бери мою! Моя буде красша, — перебиває другий.

— А моя новійша! — гукає третій.

Юрткують ся Одрадяне... Й сьміх, і лихо!

Умила ся Марина, причепурила ся, нарядила ся... Де її старість діла ся, де й краса ваяла ся! Хоч і звівечена лихом, притоптана голодними злиднями, отже як прикрила Марина ті злидні доброю одежею та вишарувала лице холодною водою, то воно в неї так і зашаріло ся — краскою грає, зовсім молодою Марина виглядає!...

— Гляди, Марино, щоб ще, бува, в тебе Німець не закохав ся! Та узловата тварюка так і стріляє очима, як побачить що краше! — регочуть одні, а другі радять:

— Знаєш що, Марино?... Наряжай і дочку та йдїть разом. Покажи ся, як там кажуть, личком! Вона в тебе така, що не стид показати ся. Та воно-ж, здасть ся, й з рідні трохи, зраау в вічі кинеть ся... Кров не вода!...

Нарядила Марина і Килину. Як квітка та поміж травою, так червоніє Килина в новому уборі. Личко в неї хоч і замліле, та біле; очі як зорі грають; над очима гарні бровенята дугами послали ся, мов бархатні рямця зверху

ясні очі оточили; товста коса аж за пояс сягає. А вбори мов по заказу прийшлись на Килину: сinya герсетка так і обхопила широкі плечі, високі груди; червона крайка впила ся в тонкий та гнучкий стан, а червчата плахта, мов пук квіток, облягла кругом неї. Як наділа ще Килина черевички-сап'янці, — картина, а не людина! Усі дивували ся на неї.

— Що то воно значить панського роду та благородного коліна! — дивували ся люди, а найбільш усіх Марина. Вона на Килинї добачила своє давнє, згадала про свої молоді літа та аж заплакала.

— І красу, й здоров'я Бог дав, та щастя не вгадав! — плакалась Марина.

— Годї, Марино, не плач, — потїшали люди. — Не смуги краси свої. Воно так кожному на світі: те є, другого не достав; одного й багато, а другого — ніяк не запобіжиш... Збирай ся у двір — пора вже!

Провели Марину трохи не до самого двору, а як Марина ввійшла у двір, чоловіки поприсїдали в ярку дождати, коли Марина буде назад повертати й чим то їх порадує. Ждуть-пождуть — Марини не має: уже й сонце високо підбило ся, уже й на обідню пору повертає, а Марина не показуєть ся...

— Наша, братя, взяла! Видно Марину, як поважну гостю, прийняли, — бач, і досі не вертаєть ся. То-то розживемо ся! — радіють Одрадяне.

— А що як Марина нас змилить? — обізвав ся хтось.

— Як то змилить?

— А так: об собі поклопочеть ся, а про нас забуде...

— Що се ти, дурню, верзеш! Як же се можна? Хіба не однаково вона з нами страждала? Ще може більше від нашого.

— То-то й є, що страждала: про себе більше й дбатиме. Як голодний чоловік, то він і рідного батька за шматок хліба продасть!

— А що ви думаете! Хіба не правда? — піддержав іще хтось.

— Та ні! Такого не може бути. Марина не така людина, тай на собі звідала панську ласку... Певно, не забула того, що як би дід Улас не приберіг, то пропала б; зна, що за свого треба держатись: свій і пожаліє й не видасть! — забивали бакн неймовірним.

— Згадали про діда Уласа, — промовив хтось. — Де то він тепер? Живий ще, чи помер?... Певно нема вже на світі... Скільки літ минуло, як пішов од нас!

— Давно то було, давно... Килина ще, здасть ся, й дівкою не була, як віц кнув село, а тепер бач, давно вже Килина дівув.

— Мабуть уже й кісточок не вісталось від Уласа — потліли!

— Як би живий був, то вернув ся-б, або звістку подав. А то скільки часу пройшло, а про його й чутка пропала!.. Певно помер...

— Того не минеш: усі там будемо.. А проте шкода Уласа. Хоч і чудного з себе вдавав, та певний був, громадський чоловік: свого ні за що не видасть.

Отак гомоніли поміж собою Одрадяне, сидючи в ярку та дожидаючи Марини, а Марини все не було. Вже сонце почало з півдня звертати; вже деякі, виголодавшись, махнули до дому, хоч чого-небудь перехопити; вже по-

вернули ся й назад, а Марини все не має... Почало вечорити.

— Ходімо хіба до дому. Завтра дознаємо ся, — рішили Одрядане й сумні повернули в село. „А що, як справді Марина змилила? — скребла кожного за серце думка. — День не малий: здасть ся, можна-б за цілий день хоча звістку подати... А то ні Марини, ні звістки!“

Не хотіло ся Одрядянам тому вірити, та на серці, на самому споді душі, заклопуло ся недовіре й росло, ширшало, піднімало ся в гору, мутило тихую радість, застелало сумним почуванем ясну надію...

На другий день, ще ні сьвіт, ні зоря, як Одрядяне кинули ся до Марининої хати. Хата стояла чогось розчинена, на столі лежав боком розбитий горщик із недоїденою кутею, та окривав холодний морок голі стіни. Ні Марини з Килиною, ні їх убогого збіжа Одрядяне в хаті не знайшли. Ще більший сум обняв їх голови.

— Значить, Марина верталась, коли збіжа не має й хату кинула розчинену... Чого-ж то так крадькома? — допитувались вони самі себе. Перше недовіре перевернуло ся в віру, що Марина змилила їх. Гірка печія вхопила за серце. Отже кожен іще здержував ся, не знаючи, що то справді так.

Тільки вже на третій день, як панич поїхав, Одрядяне запевне дізнали ся, що він дуже радо прийняв Марину, звелів Німцєви одвести їй ту хату, що покійний батько вибудував у садку за-для Марининого батька, а Килину так уподобав, що й з собою взяв.

Отоді все вле та лихе, що було за душею в Одрядян, зраау вивернулось зі споду, зір-

нуло на-верх. А найбільш тоді, як Марина через прикажчика вернула їм одержу, що наряжали її з дочкою, як ішла до панпца.

— А що — відогріли змію біля свого серця! — гукали перші неймовірці.

— Хто-ж знав, хто гадав, що таке каторжне зацать ся, таке проклятуце зародить ся?... Дочки, бач, не пожаліла, а то з чужих! — казали ті, що йняли віри.

— Та що ви плетете про дочку? — спіяли старші люди. — Вона-ж, хоч яка там не є, а все-ж сестрою йому доводить ся... Як же то можна? Не звір же він буде!

— На віщо-ж він узав її з собою? Чого така шана та дяка матері?... Знаємо ми тих панів! Що їм із жиру робити?...

Люгували Одрадяне — страх як! Пустили про Марину з Кулиною недобрі вісти; казали, що Марина продала панчеви свою дочку, а сама біля Німця ворожить.

Та Марина того не дочувала, до Марини не доходило. В теплі та в добрі вона згадувала ті лихі години, що їй приходило ся переживати, й дивувала ся, як то вона їх пережила.

— Було таке — ні зернини, ні соломини! Їсти нічого, топити нічим. Коли б не панчівтік, то дощ-б із голоду опухли! — хвалила ся вона Німцеви й розказувала, як Килина поміж кучугурами попелу знаходила недогорілі снопи й носила їх нічю, щоб ніхто не бачив, до дому. — Там іще багато є хлїба, як би вимолотити, — додала.

— Ну, тай що з того? Куди той хлїб годить ся? — спитав ся Німець.

— Люди-б поїли... За відробіток позабїрали-б, — відказала Марина.

Німець щось мугпкнув, а на другий день, на диво всій Одраді, звелів до току машину котити, недогаре молотити.

Йшло ся вже до Різдва. Люті морози скували землю, прикрили її снігом глибоким. Пошесть на людях почала стихати, — чи то холод її задавив, чи всі ті, кому суджено було вмерти — перемерли. Зостали ся тільки ті, до кого й смерть бояла ся приступити; зостали ся за-для того, щоб повідати нащадкам — чого то чоловік не переживе та не перенесе!... Хліба, справжнього хліба, вже давно не стало. Той хліб, що їли люди, був випечений з усякої всячини: там була й полова з остюками, й земля з кукілем та горошком, і жолудів підкидали за-для смаку. Такий хліб тільки заможнійші їли, а біднота й того не знала; надолужали картоплею, буряками, тай те вже було на сході, й те матері видавали видавцем дітям, наказуючи: „Не все зразу жерти“. То був справжній голод, голодне лихо, що примушувало про все на світі забути, про себе одного дбати.. Одрадяне, як ті вовки, тиняли ся по вулицях та по вгородах, розривали кучугури снігу, сподіваючись знайти на сьмітнику який небудь завалючий огризок; виходили за село в чужих одніматі; вигонили голих і холодних дітей милостині прохати; били тих, що нічого не приносили до дому.

Тоді саме Німець гукнув по селу: „Хто хоче хліба до нового урожаю позичати, або за одробіток узяти — йди до двору!“

Як та галич налізули Одрадяне у двір, до комір, з мішками та лантухами. А там уже Марина стояла та ключами цобрязкувала.

— Бачите, добрі люди! — чула я, що ви мене кленете та проклинаєте... А за віщо? Що-ж мені було робити, коли панич не схстів вам землі віддати? Чим, каже, вони будуть платити, коли їм і самим Істи нічого?... Хіба не правда то? А ви кленете!... Та сількись! я злого не памятаю і от вам іще в пригоді стала. Як би не я вговорила Карла Карловича вам хлібом допомогти — з голоду-б усі пропали! — стріла вона Одрадян із докором.

— Та то лихі наші вороги отаке на нас наклепали! Щоб ми та вас? щоб ми та вам?... Та хай Бог боронить! — кланяючись белькотали Одрадяне.

Марина, вдягнена в криту сукном кожушанку, заплата товстим шерстяним платком, у добрих юхтових чоботях, не дослухала ся, що їй казали люди; вона, як та дівка крутила ся, наказувала робітникам, щоб вигрібаючи з засіків борошно, не дуже мірки вивіршували й насипали в підставлені людьми мішки та лантухи. Вона лїчила, скільки кому всипано, а Німець тута-ж сидів за невеличким столиком та записував.

Вернули ся Одрадяне до дому з повними мішками за плечима, раді та веселі. Жінки кинулись до мішків борошна обдивлятись.

— Чого-ж се воно чорне? По полям із землею? — питали жінки.

— Де там земля? То воно трохи згорілим, бач же й димом припахав... Спасибі й за се! — дякували чоловіки.

Вчинили те борошно, хліба нарobili, спекли... То не хліб білий з борошна, то кізяк чорний з попелу та гарі!... А про те смакуючи їли та дякували Марину.

— За що ви її дякуєте? — питали жінки.
— Воно-ж треба за се горіле колись добрим віддавати.

— Коли то буде та віддача? А вона тепер запомогла! — одказували чоловіки.

А Марина того-ж таки вечора, наливаючи чай Німцєви, казала:

— Бач, як би не я, то ви-б і не догадали ся горіле в діло пустити! А тепер, як літа дїждємо, назад добрим вернемо.

— Бо твоя мужик — дурак! — одказав Німець, заїдаючи солодкий чай пухкою з маслом булкою.

Через тиждень після сього несподівано вернув ся в Одраду дїд Улас. Старий та немічний, він ледве волочив ноги, обираючись на довгу терлигу. Обличє в його було сухе як кістка, жовте аж чорне, борода рідка, як молоко біла, одні густі брови чорніли, настобурчівшись над запалими очима.

— То смерть іде! смерть прийшла! — гукали хлопята, тікаючи в ростїч від дїда Уласа, як він ковляв через село до своєї хати.

Не веселим привітом, не теплом та радїстю стріла Уласа його хата; вона дихнула на його холодом пустки; забитими дверима та чорними дїрками, замість шибок, примушувала його повертати назад.

— От ти й знай! — промовив Улас, поглянувши на хату. — Пустув... Та, здаєть ся-ж, вона?... Здаєть ся, я не помилив ся? Де-ж Марина діла ся? Невже й її довело ся пережити?

Дїд Улас почвалав довідати ся про Марину до зборні. Там він дознав ся, що Марина тепер у гору пішла, панїєю стала. Люди йому

розказували все про Марину: й як вона своїх обійшла, як дочки не пожаліла, як тепер людий наділяє горілим хлібом.

— На, дідусю, сам роскоштуй, що нам доводить ся їсти! — казали йому Одрядяне, тикаючи Уласови шматок хліба, сухий ча чорний, як кізяк.

Дід Улас узяв шматок хліба, мовчки подивив ся на його й сховав за пазуху.

Переночувавши в зборні, він на другий день подибава у двір провідати про Марину.

Марина спершу не хотіла до його вийти: думала — за милостинею старець приплетав ся.

— Відріжте шматок хліба та винесіть йому! — порядкувала Марина.

Слуга вернула ся з шматком назад і повідала господарці, що дід не за милостинею прийшов, але хоче бачитись із самою господинею.

Нехотя вийшла до його Марина.

— Чого тобі треба, діду?

— Не пізнаєш мене? — міряючи очима спитав ся Улас.

— Господь тебе знає, хто ти. Багато вас швендає тепер! — неласкаво одказала Марина.

— Може й багато... Чув я — голодом Господь карає!... А певне в тебе був один тільки дід Улас? Памятаєш його?

— То ти будеш — дід Улас? Памятаю, — як же не памятати? Колись мені в великій пригоді став... Чого-ж тобі, діду, треба?

— Чого треба, питаєш? Тебе бачити... на тебе подивитись. Бач, ти тепер не та стала, що була колись. Памятаєш, як дід Улас переховував тебе від лиха?...

— То давно було! — якось впрвалося у Марини.

— Давно кажеш? А тепер? — спитав ся дід Улас, пильно дивлячись на Марину.

— Що-ж тобі тепер треба від мене? Може Ёсти хочеш, то йди до хати, — нагодую.

Дід увесь затрусив ся, голова й борода ходором заходили, а очі з-під настобурчених брів як вугіля запалали.

— Марино, Марино! — замовив він старечим охриплим голосом. — Не Ёсти я прийшов у тебе прохати... І без тебе погодувало мене лихо так, що вже Ёсти не хочу... Я прийшов довідати ся, чи правда все те, що люди кажуть?

— Що-ж вони про мене кажуть? — граючи очима, спитала Марина.

— Не добре кажуть, Марино!... Як тебе колись лихо спіткало, вони тебе приберегли й не дали лихови тебе посісти, а як їх прикрутило голодне лихо, то що ти з ними вчинила? Якого хліба даєш їм у позичку? Ось — на, подиви ся! — І він витяг із-за пазухи той шматок хліба, що сховав учора.

— Коли їм не згодно брати трохи присмаженого, то хто-ж їх до того сльує? — байдуже спитала Марина.

— Голод, Марино, голод! — глухо бубонить дід Улас.

— А мене хто чим годував, як я з годолу пухла? Їм тепер вадить трохи присмажена пашня, а того, не бійсь, не хотять знати, що як би не я, то й такої-б не було. Годї про дурне, діду базікати, даремно часу гаяти! — одказала повертаючись Марина.

— Дурне, кажеш? — спитав ся дід. — А щоб же ти була давно здуріла, клята! — гупнувши в землю їерлигою, скрикнув дід.

Марина, мов її що шпигонуло, випростала ся й гордо позирнула на діда.

— Чи в тебе, діду, усі дома? — покрутивши в себе пальцем над лобом, призро спитала його. — Чого ти прийшов до мене? Лаяти ся? То йди собі задалегідь, бо тільки памятаючи давне, я не велю тобі в три шиї дати!...

Дід Улас увесь затїпав ся, хотїв плюнути Маринї в вічи та від немочи тільки на землю плюнув, кинув геть від себе шматок хлїба, що показував Маринї, й повернув із двору.

Він пішов знов до зборнї, та як лїг відпочити, то вже більше й не підводив ся. Сторож розказував, що всю ніченьку він бубонїв із собою. Все кликав Марину, то корив її, то вговорював покаяти ся. „Марино, Марино! — гукав він витріщившись у сволок очима: — кажеш, що пам'яєш давне лихо?... Правда, що й то лихо було — тяжке лихо, що нас до землї гнуло, над нами знущало ся, за людий нас не лічило. А проте — те давне лихо не ріжнило людий, не розводило їх у ріжні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держати ся купи. А тепер яке лихо настало?... Ох! сьогочасне лихо — то справжнє лихо!“ — мєтаючись на всі боки, вигукував дід Улас.

На ранок він затих, а об обїднїй годинї й на той сьвіт переставив ся. Як обмивали тїло, то знайшли в діда на шиї гаманець, а в гаманці двї сотнї грошиї та якусь бумагу.

Паламар, читаючи по складах ту бумагу, повідав-Орадянам, що дід Улас одписує Ма-

рині свій огород і дві сотні грошей, аби тільки вона приберегла його на старість та поховала.

— А тепер же як бути? — спитав ся, як паламар скінчив читати бумагу.

Уперед виступив сам староста.

— Ке сюди бумагу! — сказав він паламареві, взяв у руки, підійшов до печі, що топилася на той час, і кинув бумагу в огонь. Вона зразу спалахнула й незабаром покрилася білим попелом.

— Отак бути! — сказав староста. — Діда Уласа як слід поховасмо, що від його грошей зостанеть ся — на церкву дамо, щоб поминати його праведну душу, а огород — в обчеське піде...

1897.

Из творів Тараса Шевченка поглянися досі в „Загальній Бібліотеці“:

1. **МУЗИКА**, повість, переклав Микола Міхновський (ч. 149—149а).
2. **АРТИСТ**, повість, переклав Олександр Кониський (ч. 151—151а).
3. **ГАЙДАШАКИ**, поема (ч. 155—156).

Готується до друку:

1. **ДНЕВНИК**, переклав Олександр Кониський.
2. **ТРИ ЛІТА**, збірник віршів 1843—1845.

В „Українській Накладні“ можна дістати такі видання творів Тараса Шевченка:

1. **ТАРАС ШЕВЧЕНКО: Кобзарь**, у 1 томі, повне видання, під редакцією Богдана Лепкого, стор. XVI+608, 8°.
2. **ТАРАС ШЕВЧЕНКО: Твори**, у трьох томах, під редакцією Богдана Лепкого, стор. IV+544, IV+656, IV+468, 8°.

В цьому виданні міститься гарно й доступно написаний В. Лепким життєпис Шевченка (I, 169) з великою силою ілюстрацій, портретів поета і знайомих йому осіб, рисунків із місць його перебування, то що, а далі: Кобзарь (I, 177—540, II, 1—541), Варіанти й доповнення до Кобзаря (II, 556—656), Назар Стодоля (III, 1—44), Артист у новому перекладі В. Лепкого (III, 45—168), Дневник у перекладі В. Лепкого (III, 371—460), Автобіографічна замітка Т. Шевченка (по московському III, 407—410), Автобіографічний лист Т. Шевченка до редактора „Народного Читенія“ (по моск. III, 411—418) — і нарешті пояснення до „Артиста“ (III, 419—423) й до „Дневника“ (423—467).

3. **ТАРАС ШЕВЧЕНКО: Повне видання творів**, у п'ятих томах, під редакцією Богдана Лепкого, стор. XVIII+514, XVI+708, IV+452, IV+604, IV+514, 8°.

В це перше найповніше досі видання творів Шевченка. На переді поміщена обширна біографія поета (235 стор.), написана редактором В. Лепким, а далі зібрано не тільки всі (україн. і моск.)

-
11. **ФРАНКО ІВАН: Перехресні стежини**, з портретом автора, з переднім словом Василя Верніволі, стор. 477, 8°.

Ні одна наукова студія не дасть такого вірного образу тої важкої атмосфери галицької провінції в вісімдесяти роки XIX ст., як ця найбільша повість найбільшого галицького письменника. І ні одна наукова ровідка не кине такого виразного світла на пробуд ві сну українського селянина Галичини в ті часи, та не освітлить труднощів, серед яких доводилося працювати тоді народольбим інтелігентам, як саме „Перехресні стежки“, що появляються тут у новій редакції та з поясненнями.

12. **КЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН: Хмари**, повість, з передмовою Василя Верніволі, стор. XI + 477.

Хто хоче знати, чим дицала й жила нова інтелігенція, ці народники-українофіли 60. років, то їй не може не прочитати „Хмар“. „І хоч“ — каже Д-Дюо, — „старомодна манера літературна автора не завжди прийдеться до смаку теперішньому читачеві, а проте в цілому „Хмари“ являються цінним художнім твором і дуже важним культурно-історичним документом. Ми дуже вітаємо появу нового — п'ятого по черзі видання цієї повісти, випущеного „Українською Накладнею“ (Укр. Слowo в 8. лютого 1922 р., Ч. 130).

13. **ФРАНКО ІВАН: Основи суспільности**, повість, із переднім словом Василя Верніволі, стор. 304, 8°.

Є це перше окремою книжкою випущене видання незвичайно цікавої, на жаль, недокінченої повісти Івана Франка, що так вірно і правдиво змальовує в ній всевладне панування польської шляхти в Галичині, здираючи геть чисте маску з тих непроханих опікунів укр. народа, що з чванливою задиркуватістю звуть себе „основами суспільности“!

14. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, ІВАН: Кайдашева сім'я**, повість, повне видання, з передмовою Василя Верніволі, з портретом Нечуя, стор. 234, 8°.

Колись П. Куліш, прочитавши „Кайдашеву сім'ю“, з захопленням написав до Ол. Барвінського: „Ні, наша мати не змірає!“ І справді, „Кайдашева сім'я“ — таки найкраща, найживіша повість Нечуя-Левцького.

15. **ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР: Записки Кирпатого Шефистофеля**, роман, стор. 320, 8°.

Друкована в 1917. р. в Літер. Наук. Віснику й через те мало кому відома, найкраща повість В. Винниченка, цікава змістом, повість, що вражає нас глибиною думок і незвичайною тонкістю в помітливості автора — являється оце в перше окремою книжкою.

Крім того, друкуються або готуються до друку повісти П. Келлера (Сян Агари, Зима), Кнута Гамсуна (Редактор Лінге), Рабіндраната Тагоре (Дім і світ) і інші.

MAIN STACKS

- 115—120. Барвінський Олександр, Спомини з мого життя, П.
121—123. Кобилянська О., Земля І, повість.
124—126. Кобилянська О., Земля П, повість.
127—128. Шов Б., Цезар і Клеопатра, драма.
129. М. Вовчок, Не до пари, Два сини й інші оповід.
130—134. Маковой О., Заліссе, повість.
135—139. Коцьбинський Ол., У гостях добре, дома ліпше, повість.
141—142. Федькович Ю., Довбуш, трагедія.
143—144. Федькович Ю., Оповідання
145. Гривнюк Лесь, Весняні вечері, новелі.
146. Леся Українка, Оргія, драматична поема.
147. Федькович Ю., Так вам треба, фарс.
148. Федькович Ю., Як козам роги виправляють.
149—149а. Шевченко Т., Музика, повість.
150. Кропивницький М., По ревізії, комедія в 1 дії.
151—151а. Шевченко Т., Артист, повість.
152—153. Карпенко-Карий, Бурлака, драма.
154. Бобикевич О., Настоящі, комедія в 1 дії.
155—156. Шевченко Т., Гайдамаки, поема.
157. Федькович Ю., Люба—згуба, повість.
158. Шніцлер, Артур, Лягтвант Густл, новела.
159—160. Левицький-Нечуй Ів., Пропаші, повість.
161. Кобилянська Ольга, Битва, нарис.
162. Підмогальний В., В епідемічному бараці, нарис.
163. Кобилянська Ольга, Природа, новела.
164—165. Плятов, Оборона Сократа, переклад В. Кміцикевич.
166—167. Карпенко-Карий, Житейське море, комедія.
168—170. Єремов С., М. Коцьбинський (Літер. характер. укр. письмен. III).
171. Маркс Карл, Наймана праця й капітал.
172—173. Мирний Панас, Лихі люди, повість.
174—176. Дорошенко Дм., П. Куліш (Літ. хар. укр. письмен. IV).
177—179. Містраль Фред., Спогади й оповідання.
180—182. Коцьбинський М., Fata morgana.
183—184. Костомаров М., Дві руські народности.
185—187. Войко В., Марко Вовчок (Літ. хар. укр. письмен. V).
188—189. Ромен Роллян, Вовки, револ. драма.
190. Коцьбинський М., Лялечка, Поєдинок (оповідання).
191—192. Коцьбинський М., На віру й інші оповідання.
193. Коцьбинський М., П'ятидотник, Помстився, Хо.
194. Коцьбинський М., Для загального добра, оповід.
195—196. Коцьбинський М., Пе-коптьор, Посол від чорного пара, Відьма (оповідання).
197. Коцьбинський М., По-людському і ціпов'яз, оповід.
198. Коцьбинський М., Дорогою ціною, оповідання.
199—201. Франс Ан., Злочинство Боннара.
202—203. Ромен Роллян, Дантон, револ. драма.
204—205. Дорошенко Дм., Костомаров (Літ. хар. укр. письмен. VI).
206—207. Єремов С., Карпенко-Карий (Літ. хар. укр. письмен. VII).
208. Мирний П., Серед степів, оповідання.
209. Мирний П., Лихо давнє й сьогочаснє, повість.
210—211. Мирний П., Як ведеться — так і живеться.

The Ohio State University

3 2435 06127333 0

OHIO STATE UNIVERSITY BOOK DEPOSITORY

8 06 25 01 8 04 032

